

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

факультет здоров'я людини
кафедра психології та соціології

О.О. Богатирьов

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВІДНОВНОЇ МЕДІАЦІЇ У
ПРОФІЛАКТИЦІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ**

2025

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет здоров'я людини

Кафедра психології та соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: «Психологічні умови ефективності відновної медіації у профілактиці
агресивної поведінки підлітків»

Здобувач вищої освіти спеціальності 053 Психологія,
ОПП «Психологія», групи ПС-24зм

О.О. Богатирьов

Керівник роботи: доцент кафедри психології
та соціології, к. психол. н., доц.

А. М. Османова

Рецензент: канд.психол.наук, доц.каф психології,
соціальної роботи та педагогіки
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»

О.О. Поджинська

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет _____ здоров'я людини _____
Кафедра _____ психології та соціології _____
Освітній ступінь _____ магістр _____
Спеціальність _____ 053 Психологія _____
Освітньо-професійна програма _____ «Психологія» _____

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувачка кафедри
психології та соціології
Бохонкова Ю.О.

“03” вересня 2025 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ**

Богатирьова Олексія Олександровича

1. Тема роботи: «Психологічні умови ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків».

Керівник роботи: А.М.Османова – к. психол.н., доц., доцент кафедри психології та соціології, затверджений наказом по університету від «02» вересня 2025 року, № 141/15.04

2. Строк подання студентом роботи до захисту.

3. Вихідні дані до роботи: обсяг роботи – 80 сторінок (1,5 інтервал, 14 шрифт з дотриманням відповідного формату), список використаної літератури оформлюється згідно з бібліографічними нормами з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

4. Зміст основної частини (перелік питань, які потрібно розробити): проаналізувати наукові джерела з зазначеної тематики; підібрати діагностичний інструментарій згідно проблеми дослідження; на основі проведеного констатувального експерименту розробити й апробувати програму соціально-психологічного тренінгу. Провести формувальний експеримент. Ефективність проведеного експерименту оцінити за допомогою математичних методів оцінки значущості відмінностей середніх величин.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): таблиці, рисунки (гістограми, діаграми, сегментограми, графіки)

6. Консультанти розділів:

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1.	Османова А. М. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології	04.09.2025 р.	16.10.2025 р.
2.	Османова А. М. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології	17.10.2025 р.	24.10.2025 р.
3.	Османова А. М. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології	25.10.2025 р.	03.11.2025 р.

7. Дата видачі завдання: «03» вересня 2025 р.**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Визначення проблеми, завдань дослідження та розроблення плану кваліфікаційної роботи.	04.09.2025 р. – 07.09.2025 р.	
2	Аналіз літератури за проблемою. Систематичний аналіз наукових джерел. Структурування огляду літератури. Робота над теоретичною частиною дослідження.	08.09.2025 р. – 16.10.2025 р.	
3	Узагальнення результатів констатувального експерименту.	17.10.2025 р. – 24.10.2025 р.	
4	Розробка та апробація програми соціально-психологічного тренінгу.	25.10.2025 р. – 31.10.2025 р.	
5	Обробка, графічне оформлення та психологічний аналіз результатів формульованого експерименту та оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики	01.11.2025 р. – 03.11.2025 р.	
6	Узагальнення наукових фактів, написання висновків за результатами проведення дослідження. Технічне оформлення роботи.	04.11.2025 р. – 08.12.2025 р.	
7	Попередній захист роботи	09.12.2025 р. – 10.12.2025 р.	
8	Представлення роботи на зовнішню рецензію.	11.12.2025 р. – 14.12.2025 р.	
9	Перевірка роботи на академічний плагіат.	15.12.2025 р. – 17.12.2025 р.	
10	Підготовка кваліфікаційної роботи до захисту.	18.12.2025 р. – 21.12.2025 р.	
11	Захист кваліфікаційної роботи.	22.12.2025 р. – 27.12.2025 р.	

Здобувач вищої освіти**Керівник роботи:****к. психол. н., доц.****Богатирьов О.О.****Османова А.М.**

РЕФЕРАТ

Текст – 105 с., рис. – 5, табл. – 3, літератури – 64 дж.

В кваліфікаційній роботі дослідженні розглядаються психологічні умови та методичні підходи ефективної відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків.

У першому розділі теоретично обґрунтовано сутність агресивної та делінквентної поведінки підлітків, розглянуто психолого-педагогічні підходи до профілактики агресії та механізми формування компетентності в управлінні власною поведінкою. Особлива увага приділена принципам, психологічним умовам та етапам реалізації відновної медіації у профілактичній роботі.

Другий розділ присвячено дослідженню соціально-психологічних особливостей підлітків з агресивною поведінкою та методичного забезпечення програм профілактики з елементами відновної медіації. На прикладі роботи Благодійного фонду «Добробут України» виявлено характерні прояви агресії, рівні засвоєння знань і навичок контролю над власними емоціями та поведінкою, а також особливості установок щодо відповідальності за конфліктні ситуації.

У третьому розділі описано планування та структуру занять із відновної медіації, результати впровадження комплексної програми, що включала діагностичний, мотиваційний та тренінговий блоки, а також додаткові заходи: ігри, квести, виставки колажів і форум-театри. Отримані дані засвідчили позитивні зміни знань, установок і поведінкових орієнтацій підлітків, зокрема підвищення здатності контролювати агресію, приймати відповідальність за власні дії та застосовувати альтернативні способи реагування на конфліктні ситуації.

Результати дослідження підтвердили ефективність інтеграції елементів відновної медіації у програми профілактики агресивної поведінки підлітків, а також доцільність подальшого впровадження системного та тривалого профілактичного, корекційно-реабілітаційного впливу для стабільних поведінкових змін.

Ключові слова: ПІДЛІТКИ, АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСІЇ, ВІДНОВНА МЕДІАЦІЯ, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА, ПОВЕДІНКОВІ ОРІЄНТАЦІЇ.

ABSTRACT

Bohatyriov O. Psychological Conditions for the Effectiveness of Restorative Mediation in the Prevention of Aggressive Behavior in Adolescents. – Qualification work. – Kyiv, 2025.

The study examines the psychological conditions and methodological approaches for effective restorative mediation in the prevention of aggressive behavior among adolescents. The aim of the research was to investigate the characteristics of destructive behavior in adolescents, develop and implement a comprehensive program for preventing aggressive behavior using restorative mediation, and evaluate its impact on participants' knowledge, attitudes, and behavioral skills.

The first chapter provides a theoretical justification of the nature of aggressive and delinquent behavior in adolescents, explores psycho-pedagogical approaches to aggression prevention, and examines mechanisms for developing competence in managing one's own behavior. Special attention is given to the principles, psychological conditions, and stages of implementing restorative mediation in preventive work.

The second chapter focuses on the study of socio-psychological characteristics of adolescents with aggressive behavior and the methodological support of prevention programs incorporating restorative mediation. Using the example of the Charity Foundation "Dobrobut Ukraine," the study identified typical manifestations of aggression, levels of knowledge and skills in controlling emotions and behavior, as well as attitudes regarding responsibility in conflict situations.

The third chapter describes the planning and structure of restorative mediation sessions, as well as the results of implementing the comprehensive program, which included diagnostic, motivational, and training blocks, along with additional activities such as games, quests, collage exhibitions, and forum-theater performances. The findings revealed positive changes in adolescents' knowledge, attitudes, and behavioral orientations, including increased ability to control aggression, accept responsibility for their actions, and apply alternative responses to conflict situations.

The results of the study confirm the effectiveness of integrating restorative mediation elements into programs for preventing aggressive behavior in adolescents, and highlight the advisability of further implementing systemic and long-term preventive, corrective, and rehabilitative interventions to achieve stable behavioral changes.

Keywords: ADOLESCENTS, AGGRESSIVE BEHAVIOR, AGGRESSION PREVENTION, RESTORATIVE MEDIATION, SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT, BEHAVIORAL ORIENTATIONS.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ВІДНОВНОЇ МЕДІАЦІЇ У ПРОФІЛАКТИЦІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	13
1.1. Психологічні особливості деструктивної поведінки підлітків: агресивні прояви та делінквентні вчинки	13
1.2. Психолого-педагогічні підходи та компетентнісні механізми профілактики агресивної поведінки підлітків	26
1.3. Відновна медіація у профілактиці агресивної поведінки підлітків: психологічні умови, принципи та етапи реалізації	31
Висновки до першого розділу	44
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ВІДНОВНОЇ МЕДІАЦІЇ У ПРОФІЛАКТИЦІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	45
2.1. Змістово-методичне забезпечення відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків	45
2.2. Соціально-психологічні особливості підлітків з агресивною поведінкою у контексті профілактики та відновної медіації	57
2.3. Соціально-психологічні особливості підлітків із агресивною поведінкою в Благодійному фонді „Добробут України“	64
Висновки до другого розділу	82
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ВІДНОВНОЇ МЕДІАЦІЇ У РОБОТІ З ПІДЛІТКАМИ З АГРЕСИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ	84
3.1. Планування та структура занять із відновної медіації у профілактиці агресії підлітків	84
3.2. Результати дослідження психологічних умов ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків	100
Висновки до третього розділу	109
ВИСНОВКИ	110
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	112

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна Україна перебуває в умовах глибокої гуманітарної кризи, зумовленої повномасштабною військовою агресією, що суттєво вплинула на психосоціальне благополуччя населення, зокрема дітей та підлітків. Масове внутрішнє переміщення, втрата звичного соціального середовища, досвід травматичних подій і тривалий стан невизначеності створюють специфічний контекст розвитку особистості підлітка, у якому вікові кризові прояви поєднуються з гострим і хронічним стресом. За таких умов зростає ризик формування дезадаптивних і деструктивних форм поведінки, серед яких однією з найбільш поширених є агресивна поведінка.

Психологічні дослідження та дані соціальних служб засвідчують, що значна частина підлітків, які пережили вимушене переселення, демонструють стійкі прояви психологічної дезадаптації. Вони проявляються у підвищеній агресивності, конфліктності у міжособистісних стосунках, соціальній ізоляції, зниженні рівня самоконтролю та зростанні схильності до делінквентної поведінки. Агресивні прояви у цьому віці нерідко виконують функцію психологічного захисту та є реакцією на втрату відчуття безпеки, контролю і стабільності, що особливо актуально в умовах війни.

Традиційні карально-заборонні підходи до профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків, які застосовуються у межах адміністративних або ювенальних практик, демонструють обмежену ефективність. Вони, як правило, не враховують психологічні причини агресії, не сприяють усвідомленню підлітком власної відповідальності за завдану шкоду та не створюють умов для відновлення порушених соціальних зв'язків. Натомість такі підходи можуть поглиблювати відчуття несправедливості, стигматизації та соціального відчуження, що підвищує ймовірність повторних агресивних проявів.

У цьому контексті особливої актуальності набуває відновна медіація як психологічно орієнтована практика, що ґрунтується на принципах відновного правосуддя. Відновна медіація спрямована не на покарання, а на діалог, усвідомлення наслідків власних дій, відновлення порушених взаємин і соціальної відповідальності. Вона створює простір для емоційного опрацювання конфлікту, зниження рівня ворожості, формування емпатії та поступової реінтеграції підлітка у соціальне середовище. Саме тому відновна медіація розглядається як перспективний інструмент профілактики агресивної поведінки у підлітковому віці.

Водночас ефективність відновної медіації значною мірою залежить від психологічних умов її реалізації, насамперед від готовності підлітка до участі у діалозі. Перехід від опору, заперечення та агресивного самозахисту до мінімальної відкритості, здатності слухати та брати відповідальність за власні дії є складним внутрішньопсихічним процесом. Саме цей етап підготовки до медіації залишається недостатньо дослідженим у вітчизняній психологічній науці. Більшість наукових праць зосереджені на описі процедурних аспектів медіації або аналізі її результативності, тоді як психологічні механізми трансформації внутрішньої позиції підлітка та умови формування його готовності до конструктивної взаємодії залишаються фрагментарно висвітленими.

Додаткових викликів практиці відновної медіації надають наслідки пандемії COVID-19 та умови воєнного стану, які зумовили необхідність переходу до гібридних форматів психологічної роботи. Поєднання онлайн та офлайн компонентів медіації стало вимушеною, але водночас малодослідженою практикою. Частина підлітків проживає у віддалених регіонах або має обмежені можливості для особистої участі у медіаційних зустрічах, що підвищує значущість дистанційних форм взаємодії. Разом із тим онлайн-формат створює специфічні труднощі, пов'язані зі встановленням довіри, обмеженістю невербальної комунікації та технічними бар'єрами.

На сьогодні відсутні ґрунтовні емпіричні дослідження, які б системно аналізували психологічні умови ефективності відновної медіації з підлітками в онлайн, офлайн та гібридному форматах, а також визначали оптимальні моделі їх поєднання для формування готовності до діалогу і зниження агресивної поведінки. Це зумовлює наявність суттєвого розриву між актуальними запитами практики та рівнем наукового опрацювання проблеми.

Таким чином, дослідження психологічних умов ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків є науково й соціально значущим. Воно відповідає сучасним викликам українського суспільства, сприяє розвитку психологічної теорії та має важливе практичне значення для вдосконалення медіаційних програм у сфері роботи з підлітками.

Об'єкт дослідження – процес профілактики агресивної поведінки підлітків у контексті застосування відновної медіації.

Предмет дослідження – психологічні умови ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні умови ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення агресивної поведінки підлітків та психологічних засад відновної медіації.
2. Визначити психологічні чинники та умови, що впливають на ефективність відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків.
3. Емпірично дослідити особливості готовності підлітків до участі у відновній медіації та її зв'язок із проявами агресивної поведінки.
4. Розробити та обґрунтувати практичні рекомендації щодо оптимізації застосування відновної медіації у роботі з підлітками з метою профілактики агресивної поведінки.

Теоретична та методологічна основа дослідження ґрунтується на системному підході до осмислення агресивної поведінки підлітків як складного

психосоціального явища, що виникає внаслідок взаємодії особистісних, міжособистісних і соціальних чинників. У роботі враховано положення вікової та педагогічної психології щодо специфіки психічного розвитку в підлітковому віці, а також теоретичні концепції, які пояснюють механізми формування та підтримання агресивної поведінки.

Методологічним підґрунтям дослідження є гуманістичний і діяльнісний підходи, у межах яких підліток розглядається як активний учасник соціальної взаємодії, здатний до рефлексії, прийняття відповідальності та зміни власної поведінки. Теоретичні засади відновної медіації спираються на ідеї відновного правосуддя, медіаційного підходу та принципи конструктивної, ненасильницької комунікації, орієнтованої на діалог і відновлення порушених взаємин.

Крім того, у дослідженні використано положення травмоорієнтованого підходу, що дозволяють інтерпретувати агресивні реакції підлітків як наслідок пережитого психотравматичного досвіду та тривалого стресу, а також ідеї екологічного підходу, які підкреслюють значення соціального середовища у формуванні поведінкових проявів. Поєднання зазначених теоретичних і методологічних позицій забезпечує комплексний аналіз психологічних умов ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків.

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження; соціально-психологічний експеримент (констатувальний та формувальний) з використанням психодіагностичних методик.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичному уточненні та емпіричному обґрунтуванні психологічних умов ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків, зокрема ролі готовності до діалогу та особливостей її реалізації в очному й гібридному форматах роботи.

Теоретичне значення дослідження полягає в поглибленні наукових уявлень про психологічні механізми агресивної поведінки підлітків та

розширенні теоретичних положень щодо ефективності відновної медіації як психолого-педагогічного засобу її профілактики.

Практичне значення дослідження полягає в застосуванні його результатів для оптимізації програм відновної медіації, розробки методичних рекомендацій для психологів, соціальних педагогів і медіаторів та підвищення ефективності профілактичної роботи з агресивною поведінкою підлітків у навчальних і соціальних установах.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ВІДНОВНОЇ МЕДІАЦІЇ У ПРОФІЛАКТИЦІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Психологічні особливості деструктивної поведінки підлітків: агресивні прояви та делінквентні вчинки

Період підліткового віку характеризується значними фізичними, психологічними та соціальними трансформаціями, які супроводжуються формуванням самостійності, пошуком соціальної ідентичності та активним освоєнням соціальних норм. Водночас цей етап розвитку вважається критичним щодо виникнення дезадаптивної поведінки, що може проявлятися у формі агресивних дій, конфліктів з однолітками, порушення соціальних правил та делінквентних вчинків, зокрема крадіжок та інших правопорушень.

Агресивна поведінка підлітків виступає реакцією на внутрішні та зовнішні стресори, втрату контролю над життєвими обставинами, психотравматичний досвід або соціальну ізоляцію. Делінквентні прояви, включно з крадіжками та іншими антисоціальними діями, зазвичай виникають на тлі недостатньо розвинених навичок саморегуляції, імпульсивності, а також як форма протесту або адаптації до несприятливих умов середовища.

Дослідження психологічних особливостей цих деструктивних проявів має важливе значення для виявлення причин агресивної та делінквентної поведінки підлітків і слугує підґрунтям для розробки ефективних профілактичних та корекційних програм, зокрема у контексті застосування відновної медіації.

Агресивність визначається як властивість особистості, що проявляється у виникненні деструктивних тенденцій у сфері міжособистісних відносин. Вона розглядається як набута якість, що формується в процесі соціалізації та базується на біологічних адаптивних механізмах, спільних для людей і тварин.

Вроджені характеристики індивіда, такі як тип темпераменту, особливості характеру чи гормональний статус, можуть впливати на розвиток цієї риси, проте не виступають визначальними чинниками її формування (Басс, Дарка; сучасні узагальнення) [3].

Як зазначає Л. Мардахаєв, агресивність є стійкою рисою особистості, що проявляється у деструктивній поведінці, яка суперечить соціальним нормам і правилам співіснування. Вона може завдавати фізичної шкоди оточуючим або викликати у них негативні емоційні стани, зокрема напруженість, страх чи пригніченість. Рівень агресивності визначається, зокрема, негативними досвідом соціалізації та набутим у соціальному середовищі життєвим досвідом [37].

На думку дослідників із соціальної педагогіки та соціальної роботи Л. Лохвицької та І. Доброскока, агресивність розглядається як емоційний стан, пов'язаний із деструктивною активністю, що проявляється особливо у групах ризику як реакція на негативне ставлення з боку суспільства або оточення [46, с. 53]. Агресивна поведінка визначається як свідомі ворожі дії, спрямовані на завдання фізичної або моральної шкоди іншій особі [8]. Вона проявляється у зовнішніх, активних формах, які завжди несуть шкоду для оточуючих, і може набувати різних форм – від вербальних образливих висловлювань до фізичного насильства. Основними цілями агресивної поведінки підлітків є: 1) захист власних прав при порушенні або ігноруванні прав інших; 2) самоствердження за рахунок оточуючих; 3) пригнічення інших людей [50].

У соціально-педагогічних дослідженнях агресивною вважають поведінку та ставлення, що, будучи ворожими, не мають об'єктивних причин і не можуть бути виправдані обставинами, моральними чи юридичними міркуваннями, включно з необхідністю самооборони або захисту інших осіб. Дослідники відзначають, що характер агресивної поведінки значною мірою визначається віковими особливостями, оскільки кожен етап розвитку формує специфічні потреби та вимоги до особистості, а адаптація до них може супроводжуватися різними проявами агресії.

Крім того, більшість соціально-педагогічних спеціалістів зазначають, що однією з ключових причин формування агресивної поведінки у дітей та підлітків є сімейне неблагополуччя, що включає недостатнє емоційне тепло, конфліктні взаємини або обмежені можливості для соціалізації [44]. Вивчення цих психологічних аспектів деструктивної поведінки підлітків є необхідним для розробки ефективних профілактичних програм, зокрема через застосування відновної медіації, яка спрямована на формування конструктивного діалогу та зменшення рівня агресії серед молоді.

У психологічній літературі дослідники виділяють кілька аспектів розуміння агресії та агресивної поведінки. По-перше, агресію розглядають як специфічну форму деструктивних дій або поведінки особистості, спрямованих на застосування сили та завдання фізичної або психологічної шкоди іншим людям або об'єктам, що суперечить соціальним нормам і правилам співіснування в суспільстві [50]. Вона може проявлятися як на індивідуальному, так і на колективному рівні, включаючи дії, спрямовані на заподіяння шкоди або навіть знищення іншої особи.

По-друге, агресивність визначається як психічне явище, що виражає прагнення до насильницьких дій у міжособистісних стосунках. Вона може проявлятися як ситуативний, короткочасний психічний процес або стан, а також як стійка риса особистості чи характеру, що формується під впливом соціальних, виховних або психопатологічних чинників [60]. Агресивність включає готовність до дій, спрямованих на завдання шкоди іншій людині, її приниження чи порушення соціальної поведінки дитини [35].

По-третє, агресивна поведінка виступає як безпосереднє втілення агресивності у деструктивних діях, метою яких є заподіяння шкоди [31]. Вона може проявлятися як нападаюча або експансивна поведінка, насильницька щодо об'єкта або інших осіб, що призводить до ушкоджень у разі недостатнього захисту [36]. Крім того, агресивна поведінка часто трактується як форма реагування на несприятливі фізичні чи психічні умови життя, що спричиняють стрес, фрустрацію та інші подібні стани [28].

Таким чином, у сучасній психології агресія, агресивність і агресивна поведінка розглядаються як взаємопов'язані, проте концептуально відмінні явища, що дозволяє комплексно аналізувати деструктивні прояви підлітків і створює основу для розробки профілактичних та корекційних програм, зокрема через застосування відновної медіації.

Одним із відомих представників психологічного підходу до вивчення агресії є американський психолог Леонард Берковіц, який досліджував проблеми людської агресивності. Він наголошував, що однією з ключових складностей у визначенні агресії є різноманіття дій, які під цим терміном розуміються в англомовній літературі, зокрема фізичний вплив на особистість, словесні образи, приниження та інші форми деструктивної поведінки [15].

Психолог Б. Крейхи, спираючись на визначення А. Басса, характеризує агресію як реакцію, спрямовану на завдання шкоди іншому організму [8, с. 17]. Він виокремлює три основні параметри для опису агресивних дій: 1) фізична – вербальна, що включає застосування сили до іншої особи, завдання тілесних ушкоджень, побиття, удари холодною зброєю чи поранення вогнепальною; 2) активна – пасивна, тобто агресія, спрямована безпосередньо на іншу особу або пасивні форми перешкоджання її діям; 3) пряма – непряма, що виражається в прагненні перешкодити іншій людині досягти бажаної мети або здійснити певну діяльність [22, с. 29].

У визначенні агресії, запропонованому Л. Берковіцем та С. Фешбахом, підкреслюється, що дії можуть кваліфікуватися як агресивні лише за наявності наміру завдати образи, а не виключно через наявний шкідливий наслідок [15; 230].

Іншу позицію висловив М. Зільман, який обмежує визначення терміна «агресія» тими діями, що спрямовані на завдання тілесних або фізичних ушкоджень іншій особі [10].

У соціологічній та психологічній літературі значну увагу приділяють теорії фрустрації-агресії, яка пояснює прояви агресивної поведінки як реакцію на перешкоди у досягненні очікуваних результатів чи задоволенні потреб

індивіда. Агресія у цьому контексті визначається як широкий спектр поведінкових проявів – від словесних висловлювань і елементарних пародій до фізичного впливу, включно з діями, що можуть мати летальні наслідки [186]. Агресивність при цьому розглядається як вроджена або набута психічна властивість, у основі якої лежать емоції гніву або страху [39], а агресивна поведінка тлумачиться як реакція підлітка на крах надій, порушення очікувань та несприятливі соціальні умови [37].

Згідно з позицією Б. Крейхи, важливо відрізнити адаптивну та неадаптивну агресію. Адаптивна агресія проявляється як результат функціонування інтактних внутрішніх механізмів – біологічних, психологічних, когнітивних та емоційних – і виконує природну функцію: сприяє задоволенню потреб та конкурентній боротьбі, не порушуючи соціальних норм і не завдаючи значної шкоди [8]. Неадаптивна агресія, навпаки, характеризується двома аспектами: по-перше, вона не виконує функції підтримки індивідуального чи групового суперництва або захисту у межах соціальних правил; по-друге, є проявом порушених внутрішніх механізмів, зокрема нейропсихіатричних розладів. Перший критерій змінюється залежно від соціально-ціннісного контексту, другий залишається стабільним незалежно від соціального середовища [8]. Таким чином, агресія не завжди є психопатологією, а радше реакцією на зовнішні та соціальні умови, що створюють конфліктні ситуації.

Важливим для психологічного аналізу є також розмежування типів агресії. С. Фешбах виділяє ворожу (експресивну) та інструментальну агресію, які відрізняються мотивами та кінцевою «винагородою» для агресора. Ворожа агресія виникає у відповідь на стимули, що викликають гнів, такі як образи, фізичні акти або особисті невдачі, і спрямована на завдання страждань іншій особі [30]. Інструментальна агресія проявляється переважно у контексті конкуренції або прагнення заволодіти бажаним об'єктом чи статусом, яким володіє інший, і має на меті досягнення конкретної вигоди будь-якою ціною [30].

Таке комплексне розуміння агресії та її типів дозволяє точніше аналізувати деструктивні прояви підлітків, що є необхідною умовою для ефективного впровадження відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки.

Американський соціальний психолог К. Бартол підкреслює, що агресивність може містити здорові риси, необхідні для активного життя та досягнення цілей, серед яких наполегливість, ініціатива, завзятість у подоланні перешкод, що характерні для лідерів та успішних особистостей [10]. Аналогічно, психолог К. Бютнер, спостерігаючи за проявами агресивної поведінки дітей у сімейному та однолітковому середовищі, трактує її як адаптивну властивість, яка дозволяє індивіду знімати фрустрацію, страх і тривожність [23].

Норвезький педагог і дослідник Д. Олвеус розглядає агресію та насильство як соціальні феномени, що виконують ключову роль у процесі соціалізації індивіда, оскільки останній змушений пристосовуватися до умов і норм, встановлених суспільством. У своїх роботах щодо насильства серед норвезьких школярів Олвеус ввів у науковий обіг поняття «мобінг» (mobbing), що означає систематичне переслідування, вимагання або знущання [35].

Серед вітчизняних дослідників Л. Семенюк представила одне з найбільш комплексних визначень агресії, об'єднавши психологічні та соціальні чинники. Вона трактує агресію як цілеспрямовану руйнівну поведінку, яка суперечить нормам соціального співіснування, завдає шкоди об'єктам атаки та може викликати фізичний збиток або психологічний дискомфорт у інших людей [63].

Сучасні дослідження підкреслюють, що формування агресивної поведінки підлітків значною мірою визначається сімейним середовищем. Так, психолог Л. Петрановська зазначає, що перші взаємодії дитини з батьками є вертикальними, тобто дитина перебуває у співзалежній позиції, а батьки займають домінуючу позицію. Ці стосунки можуть мати два вектори: домінантна турбота, що забезпечує захист, підтримку та любов, сприяє формуванню довіри та співпраці з боку дитини; та домінантне насильство, що

включає диктаторські моделі взаємодії, насильницькі практики або ігнорування, і відповідно призводить до засвоєння агресивно-насильницьких моделей поведінки [20].

Починаючи з трьох років, дитина формує горизонтальні зв'язки, які стають актуальними протягом підліткового віку та пізніше. Вони можуть бути кооперативними, спрямованими на взаємовигідне співробітництво на паритетних засадах, або конкуруючими, де досягнення цілей здійснюється шляхом усунення конкурентів і може супроводжуватися проявами агресії [21]. Таким чином, тип вертикальних стосунків у сім'ї прямо впливає на тип горизонтальних взаємодій підлітка з однолітками: домінантна турбота сім'ї формує кооперативні горизонтальні стосунки, тоді як домінантне насильство сприяє конкуруючому та агресивному стилю взаємодії [6].

За словами І. Фурманова, агресія виступає моделлю поведінки, що забезпечує адаптацію індивіда у соціальному середовищі та задоволення його потреб у кризових або стресових ситуаціях, зокрема під час фрустрації чи депривації [10]. Дослідники виділяють кілька типів агресії:

1. Деструктивна агресія – прояви злості, люті, бажання помсти, що можуть завдавати шкоди як особистості, так і оточуючим; активується під впливом сильних негативних емоцій.
2. Позитивна агресія – невороже, наполегливе прагнення досягти мети та задовольнити потреби, що сприяє адаптації в соціумі.
3. Ініціативна агресія – коли агресор виступає ініціатором дії.
4. Оборонна агресія – адекватна реакція на прояви агресії з боку інших [10].

Фактори, що обумовлюють агресивну поведінку, включають: вроджені інстинкти та психофізіологічні задатки; потреби, активізовані зовнішніми стимулами; внутрішні психологічні конфлікти; психічні відхилення; когнітивні та емоційні процеси; а також соціальні умови у поєднанні з попереднім негативним досвідом [10].

М. Левітов виділяв у структурі агресивної поведінки три ключові компоненти: пізнавальний, емоційний та вольовий [3].

Пізнавальний компонент полягає в здатності орієнтуватися у ситуації, аналізувати її та визначати об'єкти потенційного нападу. Значну увагу слід приділяти оцінці загроз, оскільки не кожна загроза провокує агресивний стан, і не кожен агресивний стан є наслідком реальної загрози. Важливо правильно інтерпретувати загрозу: її переоцінка може призвести до усвідомлення власної безпорадності і навіть відмови від агресії, тоді як недооцінка загрози може викликати фрустрацію та підвищену агресивність [31, с. 53–55].

Емоційний компонент проявляється, насамперед, у гніві, однак гнів не завжди перетворюється на агресивну поведінку. Існують різні форми емоційного реагування: «безсилий» гнів у відповідь на фрустрацію не провокує деструктивних дій, тоді як «благородний» гнів, спрямований на осуд неправомірних вчинків, також може залишатися без агресивної реалізації. Окрім гніву, до емоційного компоненту агресії входять недоброзичливість, злість, мстивість і навіть прояви садизму [31, с. 53–55].

Вольовий компонент включає цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, а в деяких випадках – ініціативність і сміливість. Агресивний стан часто розвивається в умовах боротьби, що потребує прояву цих якостей. Проте, як зауважує Левітов, формальна присутність вольових рис у агресії не означає, що це прояв сили волі в змістовному сенсі: справжня сила волі визначається соціальною цінністю мети, наполегливістю у досягненні завдань та моральним значенням дій, а не самою агресією [31, с. 53–55].

Таким чином, агресивна поведінка підлітків може бути зумовлена когнітивними, емоційними та вольовими процесами, а не лише розглядатися як стабільна риса характеру особистості. Це підкреслює необхідність комплексного аналізу деструктивної поведінки в процесі психологічної профілактики та відновної медіації.

Сучасна психологічна наука пропонує численні підходи до пояснення походження агресивної поведінки. Протягом тривалого часу ведуться дискусії серед психологів-біхевіористів та соціологів щодо того, чи народжується

людина схильною до насильства, чи набуває агресивних тенденцій під впливом соціального середовища.

Однією з таких концепцій є психоаналітична теорія, представники якої вважають, що агресивні спонукання властиві людині від народження. Зигмунд Фройд, основоположник психоаналізу, стверджував, що в людині акумулюється психічна енергія, яку необхідно каналізувати, аби уникнути її небезпечної концентрації, що може призвести до деструктивної поведінки. Ця модель отримала назву «психодинамічної» або «гідравлічної» [20].

Фройд виділяв два базові інстинкти: сексуальний (лібідо) та інстинкт смерті (танатос). Енергія лібідо спрямована на підтримку, збереження та відтворення життя, тоді як танатос – на руйнування та завершення життєвих процесів. Конфлікт між цими інстинктами створює внутрішнє напруження, що сприяє формуванню агресивних проявів. Танатос, опосередковано, зумовлює спрямування агресії назовні, на інших, а не на себе. За Фройдом, насильство виступає як прояв спалаху агресивної енергії, що накопичується всередині особистості у разі відсутності можливостей для адекватної розрядки через катарсис – як прямий, так і опосередкований [20].

У межах етіологічної теорії, представленої Р. Ардрі, К. Лоренцом та Д. Моррісом, агресивна поведінка розглядається як внутрішня енергія особистості [87; 106; 225]. К. Лоренц, досліджуючи поведінку різних видів тварин, виявив інстинктивний біологічний механізм внутрішньовидової агресії. Виходячи з еволюційної теорії, людина, на його думку, підпорядковується тим самим закономірностям, що й інші тварини, і, відповідно, внутрішньовидова агресія у людини є інстинктивною та неконтрольованою. Агресія, за Лоренцом, зумовлена інстинктом виживання та генерується організмом у постійному темпі, регулярно накопичуючись із часом. Реалізація агресивної поведінки визначається взаємодією кількості накопиченої енергії та наявності зовнішніх стимулів, які полегшують контроль над агресією [5].

Англійський антрополог Р. Ардрі висував позицію, що людська агресивність має еволюційне походження. За його концепцією, у процесі

природного відбору сформувався новий тип мисливців, які «нападали, щоб вижити», а їхні насильницькі дії були спрямовані на задоволення базових потреб. Ардрі вважав, що агресивні прояви людини закладені біологічно [22;]. Прихильники теорії вродженої агресії погоджувалися щодо походження агресивної поведінки, але відрізнялися у поглядах на цілі її реалізації: К. Лоренц та Р. Ардрі пов'язували її із захистом території, тоді як Д. Морріс акцентував на прагненні до панування [26].

Психолог А. Адлер одним із перших сформулював концепцію агресивного мотиву, підкресливши його невід'ємність від психічної життєдіяльності людини. Агресивний мотив виникає внаслідок труднощів отримання органічного задоволення і представляє собою сукупність відчуттів і збуджень, органічно та функціонально закладених від народження. Він може проявлятися назовні – у формі бійок, насильства, військових конфліктів, соціальної чи релігійної боротьби – або всередину, що виявляється у покірності, смиренності та навіть у схильності до самопошкоджувальної поведінки [1].

Е. Фромм у межах теорії людської деструктивності розмежовував доброякісно-оборонну та злоякісно-деструктивну агресію, наголошуючи на відмінності між фізіологічними потребами, що породжують інстинктивну реакцію, та екзистенційними потребами, які формують специфічні людські пристрасті. За Фроммом, страх і біль є потужними негативними стимулами, і агресивність залишається найбільш ефективним способом позбавлення від них [60; 209]. Дослідник виокремив вісім різновидів агресивної поведінки: ігрове насильство, реактивне насильство, ворожість, мстиве насильство, деструктивність через порушення довіри, компенсаторне насильство, садизм та архаїчна жага крові [34].

Окрему позицію займає фрустраційна теорія, представлена Д. Доллардом та Н. Міллером, яка трактує агресію як ситуативний процес. Згідно з цією теорією, агресивна поведінка виникає у відповідь на перешкоди в досягненні мети або недосягнення бажаного стану. Агресія розглядається як засіб

подолання фрустрації та формується в процесі навчання, проте не є єдиною можливою реакцією на стресову ситуацію [28].

Когнітивна теорія агресії ґрунтується на концепції психологічного дисфункціонування А. Елліса, який виділяв три взаємопов'язані аспекти діяльності людини: мислення, емоції та поведінку. Зміни в будь-якому з цих аспектів здатні спричиняти відповідні зміни в інших. Зокрема, якщо людина змінює спосіб мислення щодо певної події, це, найімовірніше, змінить її емоційну реакцію та, можливо, поведінку. На відміну від поведінкових підходів, що акцентують увагу на зміні зовнішніх обставин для корекції поведінки, когнітивна теорія А. Елліса робить наголос на трансформації внутрішніх когнітивних процесів [22].

Елліс виділяв чотири основні цілі, до яких прагне людина:

1. Виживання – збереження та підтримання власного життя;
2. Щастя – максимізація задоволення та мінімізація страждань або незадоволеності;
3. Соціальне прийняття – інтеграція у групу чи суспільство, де людина відчувається комфортно;
4. Інтимні стосунки – збереження та розвиток близьких взаємин з оточуючими [21].

Відповідно до Елліса, думки, емоції та поведінка, які сприяють досягненню цих цілей, вважаються раціональними та здоровими, тоді як ті, що перешкоджають їх реалізації, – ірраціональними та шкідливими. Це дозволяє виділити два типи агресії: здорову, спрямовану на захист життя, добробуту, соціальної адаптації та встановлення близьких стосунків, і нездорову, яка проявляється у блокуванні або руйнуванні прагнень до цих фундаментальних цілей [22].

Представником поведінкового підходу та теорії соціального навчання є А. Бандура, який розглядав агресію як продукт соціального навчання та результат її винагороджувальних наслідків. Згідно з його концепцією, агресивна поведінка виникає лише в тих соціальних умовах, які були засвоєні в

процесі навчання та сприяють її прояву. Відповідно, зміна цих умов може запобігти агресії або зменшити її інтенсивність. Для аналізу агресивної поведінки Бандура виділяв три ключові компоненти:

1. способи засвоєння подібних дій;
2. фактори, що провокують їх виникнення;
3. умови, за яких вони закріплюються [8; 9].

Теорія соціального навчання передбачає, що індивіди засвоюють репертуар агресивної поведінки з оточення, в якому вони перебувають. Бандура виділяв три основні джерела цього засвоєння:

1. сім'я як частина соціальної системи;
2. субкультури;
3. символічне моделювання, що охоплює засоби масової інформації, особливо телебачення, яке значно розширює коло моделей наслідування для підростаючого покоління [8; 9].

Дослідники Р. Кратчфілд та Х. Левінсон також підкреслювали важливість навчання та виховання у формуванні агресивної поведінки, визнаючи можливість контролю над агресивними проявами. Такий контроль реалізується через процеси навчання регуляції власних агресивних прагнень та їх вираження у соціально прийнятних формах. Значущу роль у цьому відіграє ранній досвід виховання дитини в конкретному культурному середовищі, сімейні традиції та емоційне забарвлення ставлення батьків до дитини [33].

У межах інформаційно-процесуальної теорії підкреслюється, що індивідуальні відмінності в агресії обумовлені особливостями обробки соціальної інформації. Так, Л. Х'юсман зазначав, що соціальна та агресивна поведінка контролюються поведінковими репертуарами, набутими у процесі ранньої соціалізації. З цього досвіду формуються когнітивні сценарії – абстрактні уявлення про типові риси критичних ситуацій, очікувану поведінку учасників та наслідки різних варіантів дій [31].

Теорія стигматизації, відома також як теорія «приклеювання ярликів», у соціологічних дослідженнях дозволяє аналізувати механізми формування

агресивної поведінки в суспільстві. Згідно з концепцією Т. Шеффа, накладання негативних ярликів на окремих індивідів чи групи призводить до того, що вони починають діяти відповідно до нав'язаного образу [41].

Методологічною основою цієї теорії є символічний інтеракціонізм Дж. Г. Міда, який розглядав соціальне життя як безперервну взаємодію людей із їхнім оточенням. У такому підході поведінка визначається соціальними очікуваннями та стереотипами, що склалися у суспільстві [20].

Ф. Танненбаум, представник Колумбійського університету, розвинув цю теорію в контексті аналізу агресивної поведінки, акцентуючи увагу на реакції суспільства на соціальні відхилення та її впливі на подальше самовідтворення цих поведінкових патернів [34]. При визначенні певного вчинку як агресивного суспільство «приклеює» до індивіда негативний ярлик. Дія ярликів має подвійний ефект: з одного боку, вони стримують від антисоціальних проявів, а з іншого – при неправильному застосуванні можуть стимулювати формування антисоціальної та агресивної поведінки [38].

Отже, підсумовуючи, агресивна поведінка підлітків є багатофакторним феноменом, що формується під впливом поєднання внутрішніх психічних механізмів та соціального середовища. Психологічні теорії підкреслюють роль інстинктів, емоційно-вольових та когнітивних процесів, а також особливостей сімейного виховання та міжособистісних стосунків. Соціологічні підходи наголошують на значенні соціальних норм, моделей навчання, масмедіа та стигматизації, що здатні формувати або посилювати агресивні прояви. У результаті агресія може виступати як адаптивною реакцією на життєві труднощі, так і проявом неадаптивної поведінки, що потребує втручання та корекції. Врахування цих аспектів є ключовим для розробки ефективних програм відновної медіації та профілактики деструктивних проявів у підлітковому віці.

1.2. Психолого-педагогічні підходи та компетентнісні механізми профілактики агресивної поведінки підлітків

Для системного розуміння відмінностей між поняттями «профілактика», «соціальна профілактика» та «соціально-педагогічна профілактика» доцільно розглянути сучасні підходи до організації профілактичної діяльності у науковій практиці.

Профілактика у соціальній педагогіці визначається різними авторами. Так, І. Зверєва трактує профілактику як комплексну систему заходів, спрямованих на локалізацію, обмеження та попередження соціальних відхилень і негативних явищ [18]. Т. Алексеєнко підкреслює, що профілактика є сукупністю превентивних дій, реалізованих через організацію доступної медико-психологічної та соціально-педагогічної підтримки [9]. О. Безпалько характеризує профілактику як різновид соціально-педагогічної діяльності, що включає комплекс економічних, правових, медичних та психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження та обмеження негативних явищ у соціальному середовищі [12].

Соціальна профілактика, у свою чергу, розглядається як окремий вид соціальної та соціально-педагогічної діяльності. І. Зверєва визначає її як діяльність уповноважених державних органів, соціальних служб, громадських об'єднань та інших інституцій, спрямовану на системне попередження аморальної, протиправної чи антисоціальної поведінки дітей і молоді, усунення негативних впливів та причин асоціальної поведінки [53]. В. Лютий розширює це визначення, акцентуючи на реалізації соціальної політики через законодавчі, економічні та освітні заходи, діяльність установ охорони здоров'я, культури, правоохоронних органів та засобів масової інформації. Мета соціальної профілактики полягає у створенні умов для повноцінного розвитку суспільства та окремих осіб, нейтралізації чинників, що породжують негативні соціальні явища, а також формуванні у підлітків компетентностей і соціально прийнятних

моделей поведінки, що дозволяють ефективно долати проблеми та задовольняти потреби без шкоди для себе та оточення [9].

У контексті профілактики агресивної поведінки підлітків ці підходи підкреслюють необхідність формування психолого-педагогічних умов для впровадження відновної медіації як ефективного механізму попередження насильства та розвитку конструктивних моделей міжособистісної взаємодії.

У межах дисертаційного дослідження Т. Журавель соціально-педагогічна профілактика розглядається як окремий напрям соціально-педагогічної діяльності, що передбачає комплекс заходів із запобігання порушенням процесу соціалізації та всебічного розвитку особистості. Цей напрям включає усунення причин і умов, які підвищують ризик соціальних відхилень, активізацію просоціальної та здоров'язберезувальної поведінки підлітка через формування відповідних цінностей, потреб і якостей, а також здійснення комплексу соціально-педагогічних заходів із мінімізації наслідків порушень соціалізаційних процесів та ресоціалізації осіб, які вже зазнали їх негативного впливу [48].

Н. Щербак підкреслює, що соціально-педагогічна профілактика являє собою заздалегідь спланований, цілеспрямований процес запобіжних заходів, спрямований на створення умов, які перешкоджають виникненню та поширенню різних форм соціального відхилення [21].

В. Оржеховська визначає соціально-педагогічну профілактику (первинну профілактику) як вид превентивної діяльності, що включає освітньо-профілактичні заходи та інші педагогічні моделі впливу на особистість з метою попередження ризикованої поведінки на ранніх стадіях її прояву [15].

Отже, для ефективного застосування відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків важливо враховувати не лише зміст і форми соціально-педагогічної профілактики, а й структурні компоненти цього процесу, що забезпечують комплексний вплив на особистість та соціальне середовище.

Відповідно до класифікації, запропонованої ВООЗ у 1990 році, профілактичні втручання поділяються на первинні, вторинні та третинні.

Первинна профілактика передбачає комплекс заходів інформаційно-роз'яснювального характеру, спрямованих на підвищення обізнаності підлітків із певних питань, формування цінності здоров'я, розвитку соціально-позитивних якостей особистості та навичок, які допомагають уникати деструктивних моделей поведінки та шкідливих звичок [12; 47].

Вторинна профілактика зосереджується на обмеженні поширення негативних явищ, що вже мають місце у соціальному середовищі чи групі, попередженні їх загострення та наслідків, а також на запобіганні поглибленню соціальної дезадаптації підлітків із проявами асоціальної або агресивної поведінки [12; 47].

Третинна профілактика спрямована на підтримку адаптації осіб до наявних проблем, відновлення їх особистісного та соціального статусу, а також на запобігання повторним проявам асоціальної або небезпечної поведінки [12; 47].

Процес профілактики агресивної поведінки підлітків є структурним компонентом загальної системи запобігання відхиленням у поведінці. Як показали дослідження В. Андрієнка, Л. Зюбіної, І. Невського та Т. Молодцової, агресивність виступає однією з ознак соціальної дезадаптації [2; 3].

Дослідження В. Басгока, І. Дубровіної, А. Захарова, А. Кочетова, А. Нікітіна, М. Шипиціної та інших доводять, що ефективна профілактика агресивної поведінки підлітків передбачає систему цілеспрямованих заходів, які здатні не лише запобігати поглибленню дезадаптації, а іноді й сприяти її повному подоланню [42; 50].

Формування системи профілактики агресивної поведінки підлітків базується на комплексному використанні різних наукових підходів. Зокрема, психоаналітичний підхід (З. Фройд) акцентує увагу на внутрішніх конфліктах і вроджених тенденціях до агресії; діяльнісний підхід (А. Бандура) [9] підкреслює роль соціального научіння та цілеспрямованої активності у

формуванні поведінки; компетентнісний підхід (В. Болотов, І. Зимняя, Д. Пузанков, І. Федоров та інші) [18] розглядає профілактику як розвиток ключових компетентностей підлітка, необхідних для ефективної соціальної адаптації; гуманістичний підхід (А. Адлер) [1] фокусується на самореалізації та позитивній мотивації особистості; мотиваційно-потребовий підхід (А. Маслоу) забезпечує розуміння прагнень і потреб, що лежать в основі поведінкових проявів; рефлексивний підхід (Л. Вязнікова, В. Зарецький, Г. Звенигородська, І. Іванов, А. Лобок, А. Тубельський та інші) [30; 49; 51; 62] передбачає усвідомлення підлітками причин і наслідків власної поведінки; аксіологічний підхід (В. Біблер, Н. Бердяєв, М. Мамардашвілі, В. Франкл та інші) визначає ціннісні орієнтири, що сприяють соціально прийнятній поведінці; соціокультурний підхід (М. Бахтін, Н. Ільїна, В. Пилипенко, В. Соловйов, Т. Флоренська та інші) [63] розглядає поведінку підлітків у контексті взаємодії з соціумом, культурою та комунікативними практиками.

Розкриваючи механізми профілактики агресивної поведінки, доцільно проаналізувати внесок цих наукових підходів у формування ефективних стратегій запобігання та корекції деструктивних моделей поведінки підлітків.

Згідно з поглядами З. Фрейда, агресія є постійно наявним у людському організмі рухливим імпульсом, що визначається природною конституцією людини. Якщо енергія агресії не буде спрямована назовні, це може призвести до саморуйнування індивіда. Фрейд підкреслював, що зовнішні прояви емоцій, пов'язані з агресією, здатні забезпечувати розрядку руйнівної енергії та знижувати ризик виникнення більш небезпечних деструктивних дій [8]. Інакше кажучи, створення умов для безпечного вираження емоцій та епізодичних експресивних дій у підлітків може виступати ефективним механізмом попередження агресивних проявів деструктивного характеру.

Концептуальні ідеї Фрейда були надалі розвинуті Е. Еріксоном, який висунув оптимістичне положення про те, що кожна особиста криза виступає своєрідним викликом, що стимулює особистісне зростання та сприяє подоланню життєвих труднощів.

Представники діяльнісного підходу (А. Бандура, Р. Берон, Б. Скіннер, Р. Уолтерс та інші) визначають джерело агресії як стимул, зумовлений впливом зовнішніх факторів [8; 22]. За Б. Скіннером, поведінка людини детермінована, передбачувана та контролюється умовами зовнішнього середовища. Відкидаючи концепцію внутрішніх автономних рушійних сил, учений виокремлював два типи поведінки: респондентську – як реакцію на знайомий стимул, та оперантську – зумовлену результатом, що слідує за дією [42].

Таким чином, з позиції діяльнісного підходу процес профілактики агресивної поведінки підлітків передбачає формування соціального середовища, яке стимулює та підкріплює соціально прийнятні форми поведінки і мінімізує агресивні прояви, що переважно мають девіантний характер. Агресію в межах цього підходу розглядають як поведінку, засвоєну через навчання, тому профілактичні заходи спрямовані на створення умов для формування соціально корисної поведінки шляхом позитивного підкріплення, заохочення, контролю за девіантними діями та навчання навичок соціальної адаптації.

На думку сучасних українських дослідників (В. Болотов, П. Горностай, Н. Заплотинська, І. Зимняя, В. Ляшенко, О. Проценко, Д. Пузанков, О. Овчарук, І. Сигнаївська, Л. Смерчак, Л. Сохань, І. Тараненко, Т. Титаренко, І. Федоров та інші), у рамках компетентнісного підходу основою є формування ключових компетенцій особистості, що виступають як метою, так і результатом соціально-педагогічного процесу [18; 58].

Серед найбільш значущих компетенцій, що визначають життєве самовизначення особистості, виділяють:

соціальні компетентності, що стосуються взаємодії з оточенням та участі в суспільному житті, включають здатність до співпраці, вирішення проблем у різних життєвих ситуаціях, розвиток комунікативних навичок, уміння взаєморозуміння та соціальної активності, формування громадянських цінностей і вміння визначати власні соціальні ролі;

мотиваційні компетентності, які визначають внутрішню мотивацію, інтереси та здатність особистості до самостійного вибору, сприяють розвитку навчальної активності, винахідливості, адаптивності та мобільності, умінню досягати життєвого успіху, ставити й реалізовувати особистісні цілі;

функціональні компетентності, пов'язані з опануванням знань та їх практичним використанням у житті й навчанні, здатністю ефективно користуватися джерелами інформації для розвитку власних компетенцій.

1.3. Відновна медіація у профілактиці агресивної поведінки підлітків: психологічні умови, принципи та етапи реалізації

Відновна медіація є спеціалізованою технологією конструктивного вирішення конфліктів, яка орієнтована не на покарання правопорушника, а на відновлення соціальних зв'язків, усунення завданої шкоди та задоволення потреб усіх учасників конфлікту або правопорушення [47]. Її теоретичною основою виступає парадигма відновного правосуддя, яка змінює традиційну фокусну точку: замість акценту на порушенні закону та покаранні порушника, пріоритетом стають питання «Хто постраждав?», «Які потреби мають потерпілі?» та «Хто несе відповідальність за відшкодування шкоди?» [51, с. 45].

У контексті роботи з підлітками сутність відновної медіації полягає в переорієнтації уваги від формальної правової відповідальності перед державою до моральної та соціальної відповідальності перед конкретними людьми та спільнотою. Правопорушення розглядається не як порушення заборони, а як акт, що завдає шкоди міжособистісним відносинам. Такий підхід створює умови для трансформації конфліктних ситуацій та відновлення соціальних зв'язків.

Особливо важливою відновна медіація є для підлітків, які зазнали значних життєвих стресів або переміщення, оскільки вони часто відчують

себе об'єктами зовнішніх обставин. Участь у відновних процесах дозволяє їм відновити відчуття власної агентності, сформувати здатність до самоконтролю та конструктивної взаємодії з оточенням [32; 41].

Психологічні умови ефективності відновної медіації передбачають створення безпечного емоційного простору, де підлітки можуть висловлювати свої емоції та досвід без страху осуду, а також усвідомлювати вплив власної поведінки на інших. Ключовими принципами цього процесу є добровільність участі, рівність усіх сторін, відкритий діалог та спільна відповідальність за відновлення гармонії у стосунках.

Процес відновної медіації реалізується поетапно:

1. Підготовчий етап – встановлення контакту з учасниками конфлікту, аналіз ситуації, визначення потреб та очікувань сторін.
2. Етап фасилітації діалогу – організація безпечного простору для обговорення конфлікту, висловлення емоцій і пошуку взаємоприйнятних рішень.
3. Етап спільного вирішення – розробка конкретних заходів щодо відшкодування шкоди, узгодження обов'язків та формування домовленостей, які сприяють відновленню відносин.
4. Етап підтримки та контролю – супровід реалізації домовленостей, оцінка їх ефективності та корекція процесу за потреби.

Таким чином, відновна медіація у профілактиці агресивної поведінки підлітків не лише забезпечує вирішення конкретних конфліктних ситуацій, а й сприяє розвитку емоційної компетентності, навичок самоконтролю, відповідального ставлення до соціальних норм і цінностей, формуючи основу для стійкої позитивної поведінки та соціальної адаптації.

Ефективне застосування відновної медіації в профілактиці агресивної поведінки підлітків ґрунтується на низці ключових принципів, які набувають особливого значення при роботі з травмованими підлітками, зокрема з переселенцями:

1. *Добровільність та інформованість.* Участь усіх сторін у медіаційному процесі має бути свідомою та добровільною. Для підлітків, які зазнали травмуючих подій або переміщення, цей принцип відновлює почуття контролю та право на вибір, яке могло бути порушене зовнішніми обставинами. Надання детальної інформації про мету, процедуру та можливі результати медіації знижує рівень тривожності та сприяє формуванню довірливих відносин між учасниками процесу.
2. *Нейтральність та безсторонність медіатора.* Медіатор виконує роль фасилітатора, а не судді або адвоката, що забезпечує рівні можливості для висловлювання кожної сторони. Для травмованих підлітків це особливо важливо, оскільки попередні негативні досвіди могли формувати асоціації між авторитарним втручанням і почуттям безсилля. Дотримання нейтральності створює безпечну основу для відкритого дослідження конфлікту.
3. *Конфіденційність.* Створення закритого та захищеного простору для діалогу є обов'язковою умовою відновної медіації. Підлітки, які зазнали зради, насильства або публічного осуду, отримують можливість висловлювати власні переживання без страху перед негативними наслідками, що знижує захисні бар'єри та запобігає ретравматизації.
4. *Орієнтація на майбутнє та відновлення.* Основний акцент робиться не на встановленні вини, а на пошуку конструктивного рішення та плану відновлення соціальних зв'язків. Відновлення включає відшкодування матеріальної або моральної шкоди, відновлення довіри та запобігання повторенню конфліктних ситуацій. Для підлітків, які втратили віру у власні можливості або майбутнє, такий підхід є важливим для відновлення мотивації та перспективи соціальної інтеграції.
5. *Включеність та діалог.* Медіація передбачає активну участь усіх сторін у процесі обговорення конфлікту. Це дозволяє правопорушнику безпосередньо усвідомити наслідки власних дій для інших людей, а потерпілим – отримати можливість відновити справедливість і почуття

безпеки. Діалог формує емпатію, відповідальність та соціально прийнятну поведінку, що є ключовим у профілактиці агресії серед підлітків.

1. Підготовчий етап (премедіація)

Підготовчий етап відновної медіації є ключовим і визначальним для успіху всього медіаційного процесу, особливо у роботі з підлітками, які зазнали травмуючих подій або переміщення. Саме на цьому етапі формуються психологічні умови безпеки, довіри та готовності до участі у діалозі, що є критично важливими для ефективності процесу.

До основних складових підготовчого етапу належать:

1. Індивідуальні попередні зустрічі з учасниками. Медіатор проводить окремі зустрічі з підлітком, що виступає правопорушником, та окремо з постраждалою стороною. Мета цих зустрічей полягає не лише в роз'ясненні процедури медіації, але й у встановленні первинного контакту, оцінці психоемоційного стану та виявленні страхів, потреб і ресурсів кожної сторони. Для підлітка це може бути перший безпечний досвід висловлення власної позиції без страху осуду, що сприяє формуванню довіри до медіаційного процесу.

2. Оцінка психологічної готовності та стабільності. Медіатор здійснює аналіз готовності учасника до участі у діалозі з урахуванням його травматичного досвіду, рівня емоційної стабільності та потенційного ризику ретравматизації. При необхідності проводиться попередня консультація з психологом або соціальним працівником для стабілізації психоемоційного стану підлітка, що забезпечує безпечну та ефективну взаємодію під час основного медіаційного процесу.

3. Створення безпечного простору для медіації. Вибір місця для проведення премедіації має забезпечувати нейтральність, комфорт та контрольованість середовища. На цьому етапі обговорюються правила поведінки під час медіації, які гарантують безпеку та повагу всіх учасників: можливість робити паузи, заборона перебивань, уникання образ та критики,

дотримання конфіденційності. Формування таких умов створює психологічну «безпечну базу», що є передумовою успішного діалогу та ефективного вирішення конфлікту.

Таким чином, премедіація виступає фундаментом всього процесу відновної медіації, забезпечуючи підготовку учасників, стабілізацію їх емоційного стану та формування безпечного середовища, що суттєво підвищує ймовірність конструктивної взаємодії та успішного попередження агресивної поведінки серед підлітків.

2. Етап проведення спільної зустрічі (медіаційна конференція або сесія)

На цьому етапі відновної медіації здійснюється структурований діалог між усіма учасниками конфлікту. Основна мета – створення умов для безпечного та конструктивного спілкування, що сприяє усвідомленню наслідків деструктивної поведінки, формуванню відповідальності та виробленню спільних рішень щодо відновлення соціальних зв'язків.

Реалізація спільної зустрічі передбачає послідовне проходження ключових фаз, що фасилітуються медіатором:

1. *Вступна фаза.* На початку сесії здійснюється знайомство учасників та медіатора, остаточне узгодження правил поведінки, встановлення рамок діалогу та формування атмосфери взаємоповаги і спільної мети. Особлива увага приділяється створенню емоційної безпеки, що є критичною для підлітків, які зазнали травм або переміщення.
2. *Фаза висловлювання (розповіді).* Кожна сторона має можливість без перерв висловити власну версію конфлікту, детально описуючи свої переживання, емоції та наслідки, яких вона зазнала. Медіатор сприяє формулюванню повідомлень у конструктивному форматі, використовуючи техніку «Я-повідомлень», що дозволяє уникати обвинувачень і підкреслює індивідуальні потреби учасника («Я відчував... тому що мені було потрібно...»). Для підлітка це створює

можливість безпечного вираження емоцій та формування усвідомленої суб'єктності у процесі взаємодії.

3. *Фаза обговорення та визначення потреб.* Учасники разом ідентифікують реальні наслідки конфлікту – матеріальні, емоційні, репутаційні – а також основні потреби, що стоять за поведінкою сторін, такі як потреба в безпеці, визнанні, справедливості та відшкодуванні. Цей крок дозволяє перейти від персоніфікованих звинувачень до розуміння системних причин конфлікту, сприяючи розвитку емпатії та відповідальності.
4. *Фаза пошуку рішень та складання угоди.* Учасники спільно, за фасилітаційної підтримки медіатора, розробляють конкретний, реалістичний і часово обмежений план дій (угоду), спрямований на відновлення порушених соціальних зв'язків і запобігання повторенню конфлікту. Особливий акцент робиться на тому, щоб рішення виходили переважно від самих учасників, особливо підлітка-правопорушника, що посилює його відчуття відповідальності, контролю та внутрішньої мотивації до змін.

Таким чином, медіаційна конференція виступає ключовим механізмом практичної реалізації відновної медіації, забезпечуючи інтеграцію психологічних, емоційних та соціальних компонентів процесу, спрямованого на профілактику агресивної поведінки підлітків та відновлення гармонійних міжособистісних стосунків.

3. Етап виконання угоди та подальшого супроводу

Підписання медіаційної угоди слугує не завершенням процесу, а початком фази реінтеграції та закріплення досягнутих результатів. На цьому етапі медіатор або призначений координатор здійснює систематичний моніторинг виконання домовленостей, надає психологічну і практичну підтримку сторонам у разі виникнення труднощів, а за потреби організовує додаткові зустрічі для оцінки прогресу. Цей супровід забезпечує не лише виконання угоди, але й формування у підлітка відчуття власної відповідальності, довіри до власних можливостей та здатності змінювати

поведінку, що сприяє реальній соціальній інтеграції і відновленню статусу у спільноті [62].

Теоретичні засади та структуровані етапи відновної медіації знаходять своє відображення у практиці українських проєктів. Зокрема, реалізація ініціативи «Впровадження відновного правосуддя в Україні» (2019–2020 рр.), підтриманої Фондом демократії ООН (UNDEF), продемонструвала ефективність стандартизованих механізмів медіації на стадіях досудового розслідування та судового розгляду [61].

Водночас практика роботи з підлітками, зокрема з внутрішньо переміщеними особами в умовах повномасштабної війни, виявила специфічні виклики. Найсуттєвішим є забезпечення психологічної готовності травмованих учасників до участі у конструктивному діалозі. Ця готовність визначає успіх медіації більше, ніж формальні юридичні процедури, і передбачає інтегрування знань про психотравму, розвиток емоційної регуляції та формування безпечного простору для вираження переживань. Саме ці аспекти становлять центральний предмет дослідження в контексті профілактики агресивної поведінки підлітків [6].

Таким чином, етап виконання угоди та супроводу забезпечує перехід від формального до психологічно обґрунтованого відновлення соціальних зв'язків, що є ключовим для успішної профілактики деструктивної поведінки у підлітковій віковій групі.

Успішність застосування відновної медіації з підлітками, особливо з тими, хто має досвід переміщення та демонструє деструктивну поведінку, значною мірою визначається рівнем їхньої готовності до участі в конструктивному діалозі. У цьому контексті готовність до діалогу розглядається як інтегрований внутрішній стан особистості, що об'єднує когнітивні, мотиваційні, емоційні та поведінкові компоненти та проявляється у здатності до відкритого, рефлексивного та метаспрямованого спілкування з метою вирішення конфлікту та відновлення міжособистісних відносин [47].

Для формування такого стану у вразливої групи підлітків із родин внутрішньо переміщених осіб необхідно забезпечити специфічні психологічні умови та активувати відповідні механізми, що сприяють трансформації внутрішньої позиції від опору до співпраці, підвищують мотивацію до участі в медіаційному процесі та створюють відчуття контролю над ситуацією.

1. Безпечне психологічне середовище

Формування безпечного психологічного середовища є базовою умовою ефективності медіації, оскільки воно компенсує наслідки травми та знижує рівень тривожності підлітка [8]. Це середовище забезпечує як фізичний, так і емоційний «контейнер», у межах якого підліток може безпечно виражати почуття та переживання.

Основні компоненти безпечного середовища включають:

1. Прогнозованість та структурованість: чітко визначені правила взаємодії (рівність сторін, конфіденційність, заборона на образи, право на паузу) створюють контрольований простір, де панують передбачуваність та стабільність. Це дозволяє підлітку відчувати безпеку та передбачуваність, що особливо важливо для осіб у стані гіпервігільності, характерної для пережитої травми [15].
2. Недирективна підтримка медіатора: роль фасилітатора, а не судді чи покровителя, що забезпечує безумовну повагу до учасників, активне слухання та валідацію почуттів незалежно від їх змісту. Такий підхід формує досвід «коректуючої емоційної взаємодії», який може компенсувати порушення прив'язаності та покращити емоційну регуляцію підлітка.
3. Акцент на спільній меті, а не на минулій провині: переорієнтація уваги з визначення «хто винен» на колективний пошук шляхів вирішення проблеми дозволяє знизити тиск почуття провини, стимулює конструктивну поведінку та відкриває перспективу відновлення соціальних зв'язків.

Таким чином, створення безпечного, структурованого та підтримуючого психологічного середовища виступає ключовою передумовою для розвитку готовності підлітка до конструктивної участі у відновній медіації, що безпосередньо впливає на ефективність профілактики агресивної поведінки.

2. Довіра до процесу та медіатора як «надійної бази»

Формування довіри виступає центральним елементом підготовчого етапу відновної медіації та є ключовим фактором забезпечення ефективної участі підлітків, особливо тих, які зазнали травми та пережили переміщення [25]. Довіра до процесу та медіатора функціонує як «надійна база», яка створює безпечну опорну точку для емоційного розкриття та взаємодії.

Основні компоненти формування довіри включають:

1. Прозорість та послідовність дій медіатора: кожен етап процедури ретельно пояснюється учасникам, включно з принципами медіації, їхніми правами, можливими наслідками та гарантіями конфіденційності. Логічність і передбачуваність кроків медіатора знижує тривожність та створює відчуття контролю над ситуацією.
2. Демонстрація неупередженості та емпатії: медіатор уникає оцінних ярликів («злочинець», «жертва») та фокусує увагу на конкретних діях і їх наслідках. Акцент на повазі й увазі до емоційного стану кожного учасника сприяє відчуттю підлітком власної значущості та розуміння, що він сприймається як особистість, а не лише через призму проступку.
3. Психологічна стабільність через «надійну базу»: для підлітків із порушеною прив'язаністю, що є наслідком травматичного досвіду переміщення, створення такого безпечного, підтримуючого контакту є критичною умовою. Вона дозволяє знизити захисну агресію або уникання, забезпечуючи готовність до конструктивного діалогу та взаємодії.
3. Відчуття власної гідності та конструктивної відповідальності

Відновна медіація спрямована на засудження вчинку, а не особистості підлітка, що відповідає концепції реінтегруючого сорому Дж. Брейтвейта,

протиставленого стигматизуючому сорому [29]. Мета полягає у формуванні конструктивної відповідальності замість деструктивного сорому, що часто провокує агресивну поведінку.

Для цього створюються такі умови:

1. Мова можливостей та відновлення: комунікація зосереджується на перспективі виправлення ситуації, повернення поваги та відновлення соціальних зв'язків, а не на незмінності провини. Це підсилює мотивацію підлітка до участі у процесі та формує внутрішнє усвідомлення контролю над власними вчинками.
2. Підтримка позитивного самосприйняття: медіатор визнає складність ситуації, в якій опинився підліток, та відзначає його готовність брати участь у процесі. Особливо важливо під час ідентичностної кризи, спричиненої переміщенням, підтримати відчуття власної гідності, яке може бути підірване травмою [6].

Таким чином, довіра до медіатора та процесу, а також акцент на конструктивній відповідальності формують психологічні передумови для ефективної участі підлітків у відновній медіації, створюючи основу для профілактики агресивної поведінки та відновлення соціальних зв'язків.

4. Розвиток емпатії через усвідомлення наслідків власних дій

Ключовим чинником трансформації агресивної поведінки підлітків є розвиток здатності до емпатії, який формується не лише через когнітивне усвідомлення, а насамперед через емоційний досвід наслідків власних дій [34]. Надання підлітку можливості безпосередньо або опосередковано через медіатора почути від постраждалого про фізичні, емоційні та матеріальні наслідки його поведінки сприяє зменшенню егоцентризму та формуванню моральної свідомості.

Цей процес перетворює абстрактне «порушення правил» на конкретну шкоду, завдану реальній людині, активізуючи механізми співпереживання та відповідальності за свої дії. У контексті роботи з підлітками, що зазнали травми

переміщення, такий досвід стає критичною умовою формування соціальної чутливості та готовності до конструктивного діалогу.

5. Соціальна підтримка та перспективи реінтеграції

Ефективність відновної медіації значно підвищується, якщо учасники процесу відчують підтримку з боку свого соціального оточення, включно з родиною, педагогами та представниками спільноти. Важливим аспектом є забезпечення чіткого бачення можливості позитивних змін: повернення до спільноти, відновлення довіри та визнання досягнутих результатів.

Створення умов для соціальної підтримки формує оптимістичну мотивацію, зменшує страх перед майбутнім та посилює прагнення підлітка до активної участі у процесі реінтеграції. Така перспектива підкреслює відновлювальний характер медіації і спрямована на формування конструктивної поведінки, замість ізоляції чи покарання.

Психологічні умови, створені в процесі відновної медіації, не є пасивним фоном, а слугують активатором внутрішніх процесів трансформації підлітка, що проявляються у зміні ставлення до власних деструктивних дій та формуванні готовності до конструктивної взаємодії.

У рамках структурованого медіаційного діалогу підліток отримує можливість переосмислити свій вчинок не як абстрактне порушення правил, а як конкретний акт, що завдав шкоди іншій особі. Медіатор систематично сприяє зміні рамок сприйняття ситуації, трансформуючи позицію «мене карають/зловили» у «я заподіяв шкоду і можу її відшкодувати». Така когнітивна перебудова зменшує захисні реакції заперечення або раціоналізації («вони самі винні») та сприяє усвідомленому прийняттю відповідальності.

Створене безпечне середовище дозволяє підлітку висловлювати власні емоції – гнів, страх, сором, образи у соціально прийнятній формі, пов'язані як із конфліктом, так і з пережитою травмою. Визнання та вербалізація цих почуттів медіатором (емоційна валідація) легалізує емоції, знижуючи їхню деструктивну силу та зменшуючи ризик вияву через агресивні чи асоціальні

поведінкові акти [14]. Одночасно усвідомлення емоцій постраждалого через емоційний резонанс стимулює формування емпатії.

Досвід травми переміщення та карального впливу часто породжує у підлітків відчуття безсилля та втрати контролю над життям. Добровільний медіаційний процес, у якому сторони самостійно приймають рішення, відновлює відчуття суб'єктності. Кожен етап – від висловлення власної позиції до участі у розробці плану відшкодування – посилює внутрішню мотивацію та формує усвідомлення, що конструктивний діалог є інструментом активного впливу на реальність, а не пасивного прийняття зовнішніх обставин чи покарання.

Успішна медіація забезпечує підлітку відчуття приналежності до спільноти, що визнає його право на виправлення помилок. Схвалення та вдячність з боку медіатора, постраждалого та соціального оточення за конструктивні кроки створюють позитивне соціальне підкріплення, спрямоване на майбутню поведінку, а не на осуд. Така підтримка сприяє консолідації нової просоціальної ідентичності підлітка («той, хто виправляє помилки») та зменшує ризик стигматизації.

Процес медіації виступає інтерактивним навчальним полем соціального навчання [27]. Підліток активно опановує та відпрацьовує нові навички: ефективне слухання, побудова «Я-повідомлень», управління конфліктами, ведення переговорів. Це дозволяє не лише усвідомлювати власні дії та їхні наслідки, а й набувати практичних умінь, необхідних для конструктивної взаємодії в майбутньому.

Підлітки спостерігають за моделлю ефективної комунікації, яку демонструє медіатор, який на практиці показує володіння навичками активного слухання, побудови «Я-повідомлень», управління конфліктами та ведення переговорів [43]. Безпосереднє спостереження та участь у процесі дозволяють підлітку не лише засвоїти ці компетенції, а й відчути власну здатність вирішувати проблеми конструктивними способами, зменшуючи ризик

майбутніх конфліктів і підвищуючи впевненість у власній комунікативній компетентності.

Таким чином, формування готовності до конструктивного діалогу у підлітків з родин внутрішньо переміщених осіб у рамках відновної медіації є цілеспрямованим психологопедагогічним завданням. Воно реалізується не спонтанно, а через створення комплексного середовища специфічних психологічних умов: безпеки, довіри, підтримки особистісної гідності. Ці умови, у свою чергу, активізують ключові психологічні механізми трансформації: когнітивне переосмислення (рефреймінг), емоційну регуляцію, відновлення агентності, реінтегруюче соціальне визнання та практичне навчання комунікативним навичкам.

Активація цих механізмів сприяє подоланню внутрішніх бар'єрів, що сформувалися внаслідок деструктивної поведінки та травматичного досвіду, та створює основу для тривалого просоціального розвитку підлітка. У результаті процес відновної медіації забезпечує не лише вирішення конкретних конфліктних ситуацій, а й формує стійкі компетенції, що підтримують конструктивну соціальну інтеграцію та розвиток відповідальної поведінки, що є кінцевою метою відновного підходу.

Висновки до першого розділу

У першому розділі здійснено теоретичне обґрунтування психологічних та методологічних засад ефективної відновної медіації як засобу профілактики агресивної поведінки підлітків. Проаналізовано специфіку деструктивної поведінки підлітків, окреслено основні прояви агресії та делінквентних вчинків. Встановлено, що агресивна поведінка є мультифакторним феноменом, який зумовлюється поєднанням індивідуальних, соціальних та сімейних чинників, а її профілактика потребує комплексного, системного підходу.

Досліджено психолого-педагогічні підходи до формування компетентності підлітків у сфері саморегуляції поведінки, контролю емоцій та запобігання проявам агресії. Виявлено, що ефективна профілактика агресивної поведінки передбачає розвиток соціально-емоційних навичок, усвідомлення наслідків власних дій та формування відповідального ставлення до власної поведінки.

Особлива увага приділена концептуальним засадам відновної медіації як інструменту профілактичної роботи з підлітками. Визначено психологічні умови її реалізації, принципи та етапи впровадження, серед яких ключовими є створення безпечного середовища, підтримка внутрішньої мотивації учасників та розвиток навичок конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Встановлено, що відновна медіація сприяє трансформації установок підлітків, формуванню усвідомленої відповідальності за власні дії та розвитку навичок самоконтролю.

Отже, теоретичний аналіз підтвердив доцільність інтеграції відновної медіації у програми профілактики агресивної поведінки підлітків та визначив ключові психологічні умови її ефективного застосування.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ВІДНОВНОЇ МЕДІАЦІЇ У ПРОФІЛАКТИЦІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Змістово-методичне забезпечення відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків

Експериментальна робота з розроблення та впровадження комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків на базі Благодійної організації «Благодійний фонд „Добробут України“» здійснювалася у три послідовні етапи: констатувальний та формувальний.

Констатувальний етап експерименту (вересень–листопад 2025 року) мав на меті:

здійснити комплексний аналіз змісту, форм та методів профілактики агресивної поведінки підлітків у межах діяльності закладу, визначити актуальність проблеми агресивності серед підлітків, її особливості проявів та практичні підходи до її попередження;

ідентифікувати типологію підлітків із проявами агресивної поведінки та дослідити їхні психологічні та поведінкові характеристики;

оцінити готовність підлітків до участі у відновних медіаційних процедурах як засобі профілактики агресії.

Констатувальний етап проводився безпосередньо на базі Благодійної організації «Благодійний фонд „Добробут України“», що дозволило врахувати специфіку соціально-психологічного середовища та індивідуальні особливості підлітків для подальшого ефективного застосування методів відновної медіації.

До участі в констатувальному етапі експерименту було залучено 128 осіб, серед яких: підлітки, що перебувають під опікою Благодійного фонду «Добробут України», – 93 особи; соціальні педагоги, психологи та вихователі фонду – 35 осіб.

Для характеристики змісту, форм і методів профілактики агресивної поведінки підлітків та визначення актуальності цієї проблеми, особливостей її проявів і практик профілактики агресивності, констатувальний етап передбачав:

аналіз планів роботи соціальних педагогів, психологів та вихователів фонду, нормативних документів, що регламентують профілактику агресивної поведінки підлітків, а також контенту офіційних вебресурсів фонду;

опитування фахівців щодо наявних методик та ефективності їх застосування.

Відповідно до типового положення про соціально-психологічну реабілітацію дітей, основними завданнями фонду є:

1. забезпечення соціального захисту дітей, прийнятих до програми;
2. надання комплексу соціальних, психологічних та педагогічних послуг;
3. проведення соціально-педагогічної корекції з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини;
4. сприяння поверненню дитини до біологічної сім'ї;
5. організація навчання дітей у загальноосвітніх чи спеціалізованих закладах або шляхом індивідуальної освіти з урахуванням їх потреб та можливостей;
6. підтримка формування у дітей власної життєвої позиції та подолання асоціальної поведінки;
7. надання психологічної та іншої допомоги батькам або особам, які їх замінюють, спрямованої на повернення дитини до сім'ї;
8. розроблення рекомендацій для педагогів, соціальних працівників та батьків щодо соціально-психологічної адаптації дітей.

Таким чином, констатувальний етап експерименту дозволив оцінити актуальний стан профілактичної роботи з агресивною поведінкою підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» та окреслити специфічні психологічні й організаційні умови, необхідні для ефективного впровадження методик відновної медіації.

Соціально-психологічне діагностування підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» спрямоване на виявлення їхніх індивідуальних соціально-психологічних характеристик, оцінку психоемоційного стану та прогнозування розвитку поведінкових патернів. Цей етап є критичним для визначення психологічних умов, необхідних для ефективної відновної медіації, адже забезпечує розуміння рівня готовності підлітка до конструктивного діалогу та визначення сприятливих механізмів впливу на агресивну поведінку. На основі результатів діагностування розробляється індивідуальна програма реабілітації, що включає заходи соціальної, психологічної та педагогічної підтримки.

Соціальна та психологічна реабілітація передбачає створення безпечного психологічного середовища, що компенсує деструктивні наслідки травми та сприяє відкритості підлітка до діалогу. До таких умов належать: структурованість і прогнозованість взаємодії, недирективна підтримка медіатора, акцент на спільній меті, а не на минулій провині, а також посилення відчуття власної агентності та гідності підлітка. Саме ці психологічні умови є ключовими для підвищення ефективності відновної медіації як засобу профілактики агресивної поведінки.

Адаптація до сімейного та соціального середовища включає аналіз емоційних і соціальних зв'язків підлітка з найближчим оточенням та проведення заходів, спрямованих на відновлення конструктивних взаємин. Цей процес підсилює мотивацію до участі у відновній медіації, формує емпатію та відповідальність за власні вчинки, що є критично важливим для трансформації деструктивної поведінки.

Соціально-медична реабілітація та оздоровлення доповнює психологічний супровід, забезпечуючи поліпшення фізичного та психічного стану підлітка, а також формування усвідомленого ставлення до власного здоров'я. Цей компонент підвищує психологічну стійкість учасників процесу медіації та сприяє їхній здатності конструктивно взаємодіяти.

Правове забезпечення включає інформування батьків або опікунів про права та обов'язки підлітка у процесі реабілітації, надання консультацій із

правових питань і можливості отримання безоплатної правової допомоги, а також, за потреби, представництво інтересів підлітка у судових або соціальних органах.

Таким чином, створення комплексних психологічних умов – безпечного середовища, довіри до процесу та медіатора, підтримки гідності, розвитку емпатії та відчуття власної агентності – є ключовим фактором підвищення ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків. Вони забезпечують не лише можливість конструктивного діалогу, але й сприяють довготривалому просоціальному розвитку особистості та інтеграції підлітка в соціальне середовище.

На констатувальному етапі експерименту, з метою виконання завдання магістерської роботи щодо характеристики змісту, форм та методів профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України», було проведено опитування фахівців організації.

Для збору даних використовувалася розроблена нами анкета, що включала чотири тематичні блоки:

1. актуальність проблеми агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України»;
2. особливості проявів агресивної поведінки підлітків, які перебувають у закладі;
3. практика профілактичної роботи щодо подолання агресивності підлітків;
4. актуальність розроблення та впровадження комплексної програми профілактики агресивної поведінки, зокрема через відновну медіацію.

Аналіз емпіричних даних дозволив отримати кількісні та якісні результати. На запитання *«Чи притаманна агресивна поведінка підліткам, які перебувають у Вашому закладі?»* всі респонденти відповіли ствердно. На питання *«Чи спостерігаєте Ви підвищення рівня агресивної поведінки підлітків за останній час?»* 48,57 % фахівців (17 осіб) відповіли ствердно, а 51,43 % (18 осіб) – заперечили. Це свідчить про актуальність обраної проблеми та вказує на

тенденцію до підвищення агресивності серед підлітків у контексті соціальних та кризових подій в країні.

Більшість респондентів відзначили невербальні прояви зовнішньої агресії, такі як образи та нецензурні вислови (94,29 % – 33 особи), а також фізичну агресію: стусани, штовхання (54,28 % – 19 осіб), побиття та бійки (37,14 % – 13 осіб), плювання, дряпання, кусання інших (25,71 % – 9 осіб) (рис. 2.1). Переважання вербальної агресії пояснюється особливостями субкультури підлітків, у якій поширений жаргон, а також труднощами у вербалізації власних емоцій та почуттів. Підлітки цієї категорії здебільшого емоційно нестабільні та мають обмежений словниковий запас, що ускладнює конструктивне вирішення конфліктів без зовнішнього фасилітатора.

Водночас результати підкреслюють необхідність застосування відновної медіації як інструменту профілактики агресивної поведінки, оскільки цей підхід спрямований на створення безпечного простору, формування довіри, розвитку емпатії та відповідальності підлітка, а також закріплення навичок конструктивного спілкування та просоціальної взаємодії.

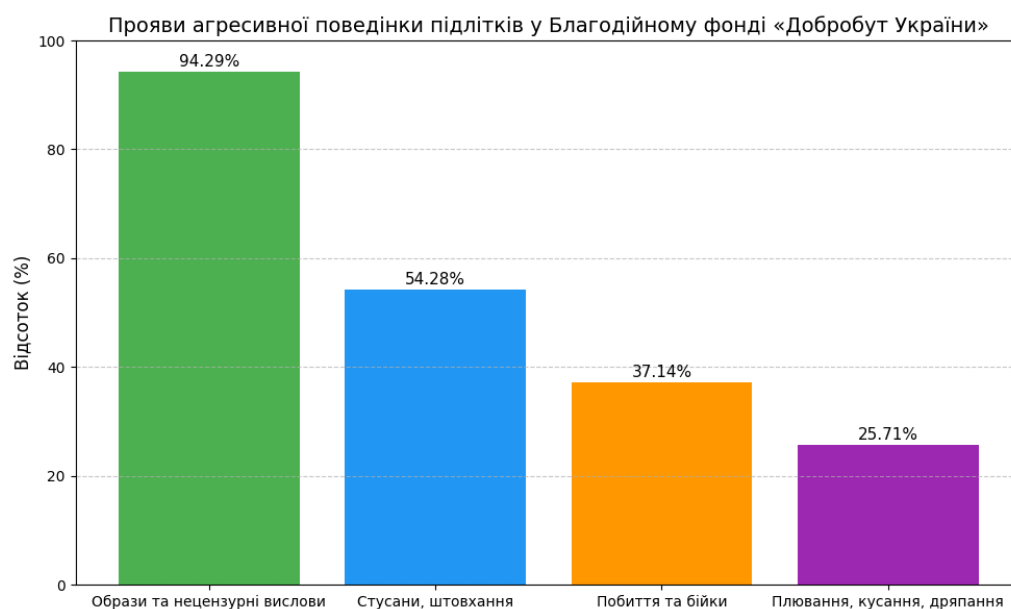


Рис. 2.1. Найпоширеніші прояви агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» за оцінками спеціалістів

Приблизно однакова частка спеціалістів зазначила, що агресивні прояви найчастіше спостерігаються у підлітків віком 13–14 років (31,43 % – 11 осіб), 10–12 та 15–16 років (по 28,57 % – 10 осіб), тоді як лише 11,43 % (4 особи) вважають, що такі прояви характерні для підлітків віком 17–18 років (рис. 2.2). Такий розподіл відповідей пояснюється комплексом фізіологічних, психологічних та соціальних змін, що відбуваються у цей період розвитку.

Зокрема, вже з десяти років організм дитини зазнає значних трансформацій: спостерігається інтенсивний гормональний сплеск, активний ріст, формування вторинних статевих ознак та початок розвитку лібідо. У цей період підлітки підвищено турбуються про власний зовнішній вигляд та зміни, що відбуваються в їхньому організмі, і часто не здатні адекватно контролювати емоції та переживання через гормональне навантаження.

Одночасно відбувається процес емансипації від дорослих, активне групування з однолітками, формування лідерських позицій або, навпаки, пристосування до вимог соціального оточення. Відсутність знань та навичок ефективного задоволення власних потреб та відстоювання інтересів часто призводить до проявів агресивної поведінки. Факт перебування підлітків у закладі соціального захисту може посилювати інтенсивність таких реакцій.

Натомість у віці 17–18 років перехідні процеси поступово зменшуються, підлітки стають більш самостійними та соціально зрілими особистостями. До цього часу у них формується певний досвід і набір соціально-психологічних навичок, що дозволяють ефективніше контролювати емоційні прояви, а агресивна поведінка замінюється більш конструктивними способами взаємодії.

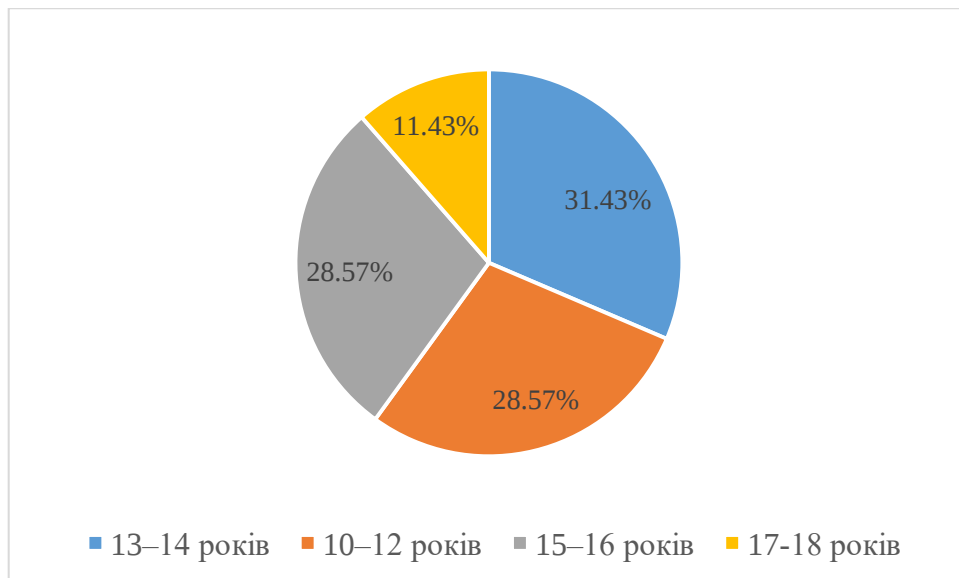


Рис. 2.2. Розподіл відповідей спеціалістів щодо вікових груп підлітків, у яких найчастіше спостерігаються агресивні прояви

У рамках дослідження було актуальним визначення гендерних особливостей проявів агресивної поведінки підлітків. Для цього було проаналізовано думки фахівців щодо того, представники якої статі, на їхню оцінку, більш схильні до агресивних проявів (рис. 2.3). Результати показали, що 54,29 % опитаних (19 осіб) вважали, що рівень агресивності однаковий у хлопців і дівчат; 34,29 % (12 осіб) зазначили, що агресивна поведінка частіше спостерігається у хлопців, а 11,43 % (4 особи) відзначили переважання агресії серед дівчат. Такий розподіл відповідей фахівців дозволяє зробити висновок, що агресивна поведінка підлітків не має суттєвої статевої детермінованості та здебільшого визначається психофізіологічними особливостями індивідумів, їх соціальним оточенням і виховними впливами.

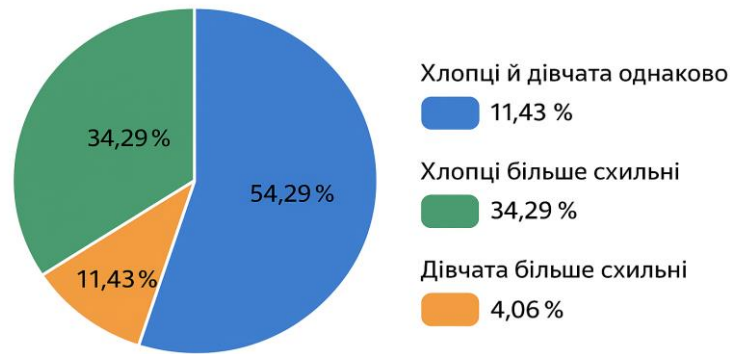


Рис. 2.3. Розподіл відповідей фахівців щодо схильності підлітків до агресивної поведінки залежно від статі

У процесі емпіричного дослідження було проаналізовано уявлення спеціалістів Благодійного фонду «Добробут України» щодо спрямованості агресивної поведінки підлітків. Отримані результати засвідчили, що, на думку всіх опитаних фахівців (100 %, 35 осіб), агресивні прояви вихованців передусім адресовані одноліткам (рис. 2.4). Друге місце за частотою згадувань посідає спрямованість агресії на батьків, що відзначили 28,57 % респондентів (10 осіб). Дещо рідше спеціалісти вказували на агресивні дії, спрямовані на вихователів (25,72 %, 9 осіб) та персонал Благодійного фонду «Добробут України» (11,43 %, 4 особи). Лише незначна частина опитаних (5,72 %, 2 особи) зазначила психолога як можливий об'єкт агресивної поведінки підлітків. Водночас жоден зі спеціалістів не зафіксував проявів агресії, спрямованих на волонтерів, сторонніх осіб або гостей фонду.

Отримані дані підтверджують, що агресивна поведінка підлітків має виразну вікову та соціально-психологічну зумовленість і пов'язана передусім із комплексом підліткових реакцій. Зокрема, йдеться про прагнення відстоювати особисті кордони, потреби та інтереси, тенденцію до автономізації від дорослих, їхніх порад і настанов, а також про бажання самоствердження й захисту власної позиції у взаємодії з однолітками. Такі особливості слід

враховувати під час розроблення та впровадження програм профілактики агресивної поведінки, зокрема з використанням підходів відновної медіації.

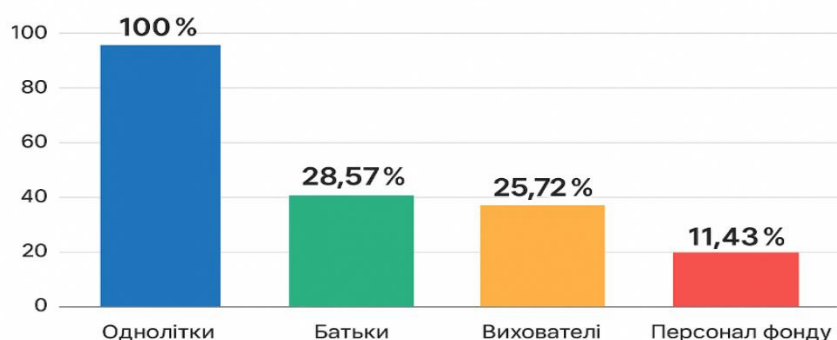


Рис. 2.4 Спрямованість агресивної поведінки підлітків відповідно до думки спеціалістів Благодійного «Добробут України»

У контексті нашого дослідження важливим завданням було з'ясування основних причин агресивних проявів у підлітків, які перебувають під опікою Благодійного фонду «Добробут України». З метою систематизації уявлень фахівців щодо чинників агресивної поведінки підлітків було узагальнено результати їхніх відповідей, які представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Психофізіологічні особливості підліткового віку	Когнітивні особливості (дефіцит знань, умінь, навичок і досвіду)	Особливості соціального оточення
прагнення до самоствердження; відстоювання лідерських позицій; неадекватна самооцінка (завищена або занижена); емоційна	відсутність або недостатність навичок міжособистісного спілкування; невміння конструктивно обговорювати проблеми та вирішувати	несприятливі умови сімейного виховання; низький соціально-економічний рівень життя родини; дефіцит батьківської уваги та емоційної підтримки;

нестабільність; імпульсивність і нестриманість; підвищена потреба в самотійності та увазі; орієнтація на групу однолітків, спільні інтереси, належність до субкультур; недовіра до дорослих	конфліктні ситуації; неадекватні реакції на агресію з боку інших; труднощі у сприйнятті критики; недостатній життєвий досвід; невміння планувати майбутнє та досягати поставлених цілей; слабко сформовані навички слухання й критичного осмислення інформації	негативний вплив попереднього соціального оточення; наявність хронічних стресів і психологічних травм, пов'язаних із зростанням у несприятливих соціальних умовах
--	--	---

Аналіз наведених даних свідчить про багатофакторну природу агресивної поведінки підлітків, що зумовлюється взаємодією психофізіологічних, когнітивних і соціальних чинників. Це підкреслює необхідність комплексного підходу до профілактики агресивних проявів, зокрема шляхом створення сприятливих психологічних умов та впровадження відновної медіації як ефективного інструменту налагодження взаємин і зниження рівня конфліктності у підлітковому середовищі.

На запитання анкети «Чи здійснюється профілактична робота серед підлітків з агресивними проявами у Вашому закладі?» усі опитані спеціалісти Благодійного фонду «Добробут України» надали ствердну відповідь, що свідчить про усвідомлення актуальності проблеми агресивної поведінки та необхідності її профілактики. Водночас 62,86 % респондентів (22 особи) зазначили, що у своїй практичній діяльності не використовують спеціально розроблені профілактично-корекційні програми, спрямовані безпосередньо на подолання агресивних проявів у підлітків.

Лише 11,43 % опитаних (4 особи) вказали на застосування у роботі цільових програм, зокрема таких, як «Контроль над емоціями» та «Подолання агресії». Переважна більшість спеціалістів – 88,57 % (31 особа) – наводили приклади окремих методів і форм роботи, а також загальнорозвивальних занять, які є складовими профілактичних програм із запобігання ВІЛ/СНІДу, формування здорового способу життя та загального розвитку підлітків. Проте зазначені заходи, за своїм змістом, не є спеціалізованими програмами профілактики агресивної поведінки.

Аналіз відповідей фахівців щодо використовуваних методів профілактичної роботи показав, що найчастіше застосовуються індивідуальні бесіди (88,57 % – 31 особа), а також групові бесіди та обговорення (65,72 % – 23 особи). Меншою мірою використовуються рольові ігри (45,72 % – 16 осіб), арт-терапевтичні методи (42,86 % – 15 осіб), ігротерапія (40 % – 14 осіб), тренінгові заняття (31,43 % – 11 осіб) і казкотерапія (22,86 % – 8 осіб). Обговорення проблем агресивної поведінки на педагогічних радах практикують 20 % опитаних (7 осіб). Водночас 5,72 % респондентів (2 особи) зазначили, що не застосовують жодних спеціальних методів профілактичної роботи (рис. 2.5).

Отримані результати свідчать про фрагментарний характер профілактичної діяльності та відсутність системного використання спеціалізованих програм, що актуалізує потребу у впровадженні комплексних підходів до профілактики агресивної поведінки підлітків, зокрема із залученням технологій відновної медіації.

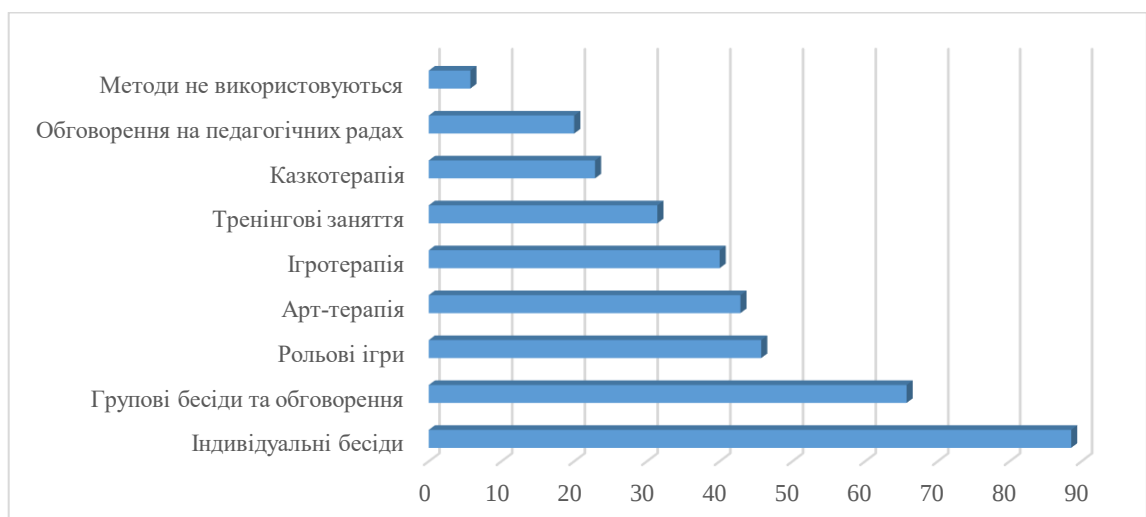


Рис. 2.5. Розподіл відповідей спеціалістів щодо форм і методів, які використовуються у профілактиці агресивної поведінки підлітків

Отже, результати дослідження свідчать, що у профілактичній діяльності спеціалісти Благодійного фонду «Добробут України» переважно використовують словесні методи роботи, зокрема індивідуальні та групові бесіди й обговорення. Аналіз різноманітності організаційних форм і методів профілактики дозволяє констатувати обмеженість методичного інструментарію фахівців та недостатній рівень використання активних і корекційно-розвивальних підходів. Зокрема, 22,85 % опитаних (8 осіб) у своїй практиці застосовують виключно методи індивідуального та групового обговорення.

Попри те, що більшість спеціалістів не впроваджують спеціально розроблені корекційно-профілактичні програми з подолання агресивної поведінки підлітків і не володіють достатньою варіативністю ефективних форм і методів роботи, частина з них зазначає регулярність здійснення профілактичних заходів. Так, 42,86 % респондентів (15 осіб) повідомили про проведення профілактичної роботи щотижня; 20,00 % (7 осіб) – один–два рази на місяць; 14,29 % (5 осіб) – один раз на квартал; 8,57 % (3 особи) – один раз на півроку. Водночас 5,71 % опитаних (2 особи) здійснюють таку діяльність лише за потреби, ще 5,71 % (2 особи) взагалі не залучені до профілактики агресивної поведінки підлітків, а 2,86 % (1 особа) вказали на проведення відповідних заходів один раз на рік.

Таким чином, отримані дані дають підстави стверджувати, що профілактична робота з подолання агресивної поведінки підлітків у закладах соціально-психологічного спрямування має переважно епізодичний характер і не відзначається системністю. Це зумовлює необхідність упровадження цілісних, структурованих програм профілактики, зокрема із застосуванням відновної медіації як ефективного інструменту регуляції конфліктної та агресивної поведінки.

Проте близько 31,43 % респондентів (11 осіб) зазначили, що впровадження профілактичної програми для Благодійного фонду «Добробут України» є актуальним і необхідним, тоді як 68,57 % опитаних (24 особи) вважають таку ініціативу доцільною.

Для забезпечення ефективного проведення профілактичної роботи щодо подолання агресивної поведінки підлітків фахівцям фонду передусім бракує методичного забезпечення (68,57 % – 24 особи), що включає новітні профілактично-корекційні програми, методичні посібники та інформаційні буклети з відповідної проблематики. У рівній кількості – 45,72 % респондентів (16 осіб) – зазначили про недостатність людських та матеріальних ресурсів, тобто нестачу кваліфікованих спеціалістів, а також канцелярських товарів, спеціальних терапевтичних матеріалів та обладнання, що підвищили б ефективність реалізації профілактичних програм. Крім того, 20 % опитаних (7 осіб) відзначили нестачу часу для проведення роботи з попередження агресивної поведінки підлітків, оскільки на персонал фонду покладено значний обсяг завдань, що не пов'язані з профілактичною діяльністю.

Аналіз отриманих результатів дозволяє сформулювати такі висновки:

1. проблема агресивної поведінки підлітків є актуальною для діяльності Благодійного фонду «Добробут України»;
2. профілактична робота з подолання агресивної поведінки підлітків здійснюється фахівцями фонду переважно несистематично, із застосуванням окремих форм та методів;
3. ефективна програма профілактики агресивної поведінки підлітків повинна включати комплекс групових та індивідуальних форм роботи, а також інтерактивні методи та підходи.

2.2. Соціально-психологічні особливості підлітків з агресивною поведінкою у контексті профілактики та відновної медіації

Для визначення соціально-психологічних особливостей підлітків з агресивною поведінкою, які перебувають у Благодійному фонді «Добробут України», а також для врахування цих особливостей при розробленні комплексної програми профілактики агресивної поведінки, вважається доцільним створити власну типологію таких підлітків. У цьому контексті було проаналізовано існуючі типології підлітків із девіантною поведінкою, представлені у психології та педагогіці, оскільки агресивна поведінка розглядається як один із різновидів девіантної поведінки [28].

Зокрема, вітчизняний дослідник І. Невський виділяє дітей підліткового віку з девіантною поведінкою за трьома групами: а) педагогічно занедбані; б) соціально занедбані; в) підлітки з крайньою соціальною занедбаністю [3].

Психолог С. Беличева, розвиваючи цю класифікацію, деталізує першу групу як глибоко педагогічно занедбаних підлітків, для яких характерні примітивні та поверхневі судження, низький рівень розвитку уваги та запам'ятовування. До другої групи відносяться підлітки з афективними порушеннями: дратівливі, гнівливі, схильні до проявів злості в афекті, у багатьох спостерігаються істероїдні прояви поведінки. Третя група включає підлітків провокуючих, нетерпимих і конфліктних, з інертним мисленням та обмеженою здатністю до асоціативного зв'язку, що ускладнює їхню взаємодію з однолітками [14].

На відміну від попередніх дослідників, Л. Семенюк у своїй класифікації підлітків з агресивною поведінкою орієнтується на їхні ціннісні пріоритети та соціально-психологічні установки.

Першу групу складають підлітки зі стійким комплексом аномальних, аморальних і примітивних потреб, орієнтованих на споживацьке проведення часу; у них спостерігаються деформовані цінності та відносини. Для цих підлітків характерні егоцентризм, байдужість до переживань інших, нетерпимість, відсутність авторитету, озлобленість, грубість, запальність та зухвалість. Переважаючою формою прояву агресії є фізична агресивність [3].

До другої групи належать підлітки з деформованими потребами та ціннісними орієнтаціями. Володіючи порівняно широким колом інтересів, вони проявляють загострений індивідуалізм і прагнення зайняти привілейоване становище за рахунок слабших або молодших. Для них характерні імпульсивність, нестабільність настрою, схильність до обману та дратівливості. У таких підлітків спотворені уявлення про мужність і дружбу, а ситуативне застосування фізичної сили спрямоване переважно проти тих, кого вони вважають слабшими.

Третю групу формують підлітки, у яких спостерігається конфлікт між деформованими та позитивними потребами, цінностями й соціальними установками. Вони вирізняються однобічністю інтересів, пристосованською поведінкою, симулюванням та брехливістю. Ці підлітки не демонструють прагнення до досягнень або успіху, відзначаються апатичністю, а в їхній поведінці переважає непряма та вербальна агресія.

До четвертої групи належать підлітки зі слабо деформованими потребами, але обмеженим колом інтересів і спілкування. Вони проявляють безвілля, недовірливість, підлецування до більш сильних товаришів; для них типовими є боягузтво та мстивість. У їх поведінці домінує вербальна агресивність і негативізм [3].

У дослідженні Т. Луковенко до першої групи відносяться діти-сироти з агресивно-ворожою поведінкою. Для цієї категорії характерні зневажливе ставлення до оточуючих, небажання дослухатися до порад і зауважень, опір змінам, низький рівень розвитку адекватної самооцінки та рефлексії.

До другої групи науковиця зараховує дітей-сиріт із ситуативно-ворожою поведінкою. На відміну від попередньої категорії, у них не спостерігається стійкий тип ворожої поведінки; агресивні прояви мають переважно захисний характер. Такі підлітки, як правило, характеризуються заниженою самооцінкою, проте вищим рівнем соціальної адаптації. Їх агресивність спрямована на вирішення конфліктних ситуацій та захист власних інтересів, вони здатні до компромісу та конструктивного вирішення суперечок [17].

Третю групу формують підлітки з асертивною поведінкою. Для них характерний високий рівень соціальної адаптації до змінного середовища, здатність контролювати емоції, конструктивно відстоювати власні інтереси та вирішувати конфлікти [18].

У сучасних дослідженнях американських і канадських науковців зазвичай виділяють такі типи підлітків з ознаками агресивної поведінки:

- підлітки, які здебільшого поведуться соціально прийнятно, піклуються про оточення, досягають успіхів у навчанні; проте періодично виявляють непередбачувану агресивну поведінку, принижують інших дітей і підлітків, мотивуючи це прагненням справити враження на певну групу однолітків;
- підлітки, що створюють враження соціально благополучної особистості, мають гарні оцінки, друзів і лідерські якості, але можуть знущатися з інших через труднощі у власному розвитку, самоповазі та пристосуванні до очікувань дорослих; вони «періодично вдягають маску» добре або агресивно поведячого підлітка;
- «статусні» підлітки, які демонструють агресію для привернення уваги та завоювання аудиторії, поєднують різні види агресивних дій і проявів і зазвичай спрямовують їх проти слабших, молодших або небажаних осіб; вони відчують задоволення від влади та переваги над іншими;
- підлітки-маніпулятори, які мають стійке прагнення чинити агресивні дії, особливо в разі відсутності сторонніх спостерігачів; вони часто вміло користуються емоційним станом інших, виявляють високий рівень соціального інтелекту для досягнення власних цілей;
- імпульсивно-агресивні підлітки зі слабкими соціальними навичками, які виявляють непередбачувані агресивні реакції навіть на незначні провокації, часто звинувачують інших та мають труднощі у навчанні; їх поведінка спрямована виключно на задоволення власних інтересів.

У сучасній зарубіжній літературі також виділяють певні групи кривдників [27]. Першу групу становлять підлітки, які діють колективно, демонструючи

поведінку, якої не проявляли б поодинокі, і спрямовану проти тих, кого вони прагнуть виключити зі свого соціального оточення. Вони усвідомлюють негативний вплив на постраждалого та шкоду, яку завдають. Другий тип – так звана «банда кривдників», стратегічне об'єднання, що формується для досягнення влади, контролю та переваги над іншими. На початковому етапі участь у групі забезпечує почуття захисту та поваги, проте з часом члени групи настільки прив'язуються до колективу, що нехтують власними потребами і не помічають наслідків своїх дій. Для таких груп характерний дефіцит емпатії, відсутність почуття провини та моральних докорів [27].

Українська дослідниця В. Хоронжук виділяє три групи підлітків з поведінковими відхиленнями:

- важковиховувані підлітки, рівень дезадаптації яких обумовлений особливостями темпераменту, легкими дисфункціями мозку, порушеннями уваги, недостатнім віковим розвитком, а також соціально-психологічними та педагогічними умовами виховання [6];
- підлітки з тяжкими проблемами адаптації, які не здатні вирішувати власні проблеми соціально прийнятним способом, характеризуються внутрішніми конфліктами, акцентуацією характеру, нестійкістю емоційно-вольової сфери; їх поведінка під впливом сімейного та виховного середовища може ставати явно вираженою та незворотною [6];
- підлітки, підвладні фрустрації, які демонструють стійкі форми саморуйнівної поведінки, що небезпечна для їхнього фізичного здоров'я, духовного і морального розвитку та майбутнього соціального становища (зловживання психоактивними речовинами, ризиковані сексуальні дії, крадіжки, втечі з дому) [13].

М. Чайковська у своїх дослідженнях запропонувала типологію девіантних підлітків за рівнем агресії. Перший тип включає підлітків з високим рівнем агресивності, чия поведінка межує з делінквентною, але не переходить у протиправні дії. Для них характерні відкриті фізичні та вербальні прояви агресії, демонстративність, зухвалість, грубощі, низький рівень провини та

егоцентризм. Більшість таких підлітків має слабкі навчальні успіхи, демонструє підозрілість, неврівноваженість, імпульсивність та обмежену контрольованість власної поведінки. В окремих випадках проявляється інтерес до комп'ютерних ігор, що стає єдиним стійким захопленням [16].

Другий тип підлітків характеризується середнім рівнем агресивності. Для них агресивна поведінка не є демонстративною, спостерігаються лише поодинокі прояви агресії або її помірне вираження. Такі підлітки не виступають ініціаторами конфліктів чи відкритих протистоянь, проте демонструють стійкі агресивні установки, часто у прихованій формі, наприклад, через образи або помсту. Вербальні або фізичні прояви агресії зазвичай виникають лише у випадках, коли підлітки впевнені у безкарності та найчастіше спрямовані проти слабших або молодших. Ставлення цієї групи до оточення та власного майбутнього переважно нейтральне, що відображає невизначеність у багатьох сферах особистого життя. Слабка сила волі, безвідповідальність та нерішучість призводять до конфлікту між потребою у визнанні та досягненнях і нездатністю самостійно вирішувати проблеми, що стає основною причиною проявів агресії.

Третій тип включає підлітків із низьким рівнем агресивності, які проявляють інтровертовану агресію. Їх характеризують невпевненість, боязкість, занижена самооцінка, насторожене ставлення до оточення та схильність до самокритики, що може перерости у самоприниження. Недовіра до власних сил погіршує психічний стан, проявляється роздратованістю та неуважністю. Безініціативність і інфантильність обмежують соціальні контакти; підлітки залежні від думки інших, а у разі відсутності підтримки вони замикаються, проте не виявляють зовнішньої агресії. Серед них часто трапляються ті, хто добре навчається та не проявляє відкритої агресії, песимістично налаштовані щодо майбутнього, але відчувають підтримку та спокій у родині та серед друзів [16].

Окреслені типології підлітків із девіантною поведінкою, попри їх корисність для теоретичного аналізу, містять оцінні та стигматизуючі характеристики. Важливо розуміти, що будь-які прояви девіації у поведінці

дітей виникають під впливом життєвих обставин, травм і стресових ситуацій. Тому у профілактичній роботі, зокрема в рамках відновної медіації у Благодійному фонді «Добробут України», слід уникати поділу підлітків на «хороших» і «поганих», а натомість виокремлювати їхні індивідуальні особливості та враховувати їх при розробленні програм підтримки та корекції поведінки.

Отже, на основі теоретичного аналізу особливостей підліткового віку, різних підходів до типології підлітків із асоціальною поведінкою та результатів констатувального експерименту, проведеного серед підлітків у Благодійному фонді «Добробут України», ми виокремили чотири типи підлітків:

підлітки стабільного типу, які ситуативно проявляють агресивну поведінку у стресових ситуаціях, мають обмежений рівень знань про особливості агресивної поведінки, проте здатні контролювати свої емоції та демонструють високий рівень мотивації до позитивних змін. Вони можуть активно залучатися до групової профілактичної роботи у ролі лідера-волонтера або помічника соціального педагога;

підлітки соціально-адаптивного типу, рекомендовані до участі у груповій профілактичній роботі, проявляють агресивну поведінку в незначній мірі, вміють відповідно поводитися у присутності інших, не демонструють соціально небезпечних проявів і легко інтегруються в колективні активності;

підлітки соціально-адаптивного індивідуально орієнтованого типу, які інколи демонструють ситуативно-ворожу агресивну поведінку залежно від умов і обставин. З огляду на їхні психологічні та поведінкові особливості, ці підлітки не можуть брати участь у груповій роботі з іншими підлітками, що мають агресивні прояви, і потребують індивідуального підходу;

дезадаптивний тип підлітків, який не рекомендований до групової або індивідуальної профілактичної роботи у рамках фонду, оскільки проявляє соціально небезпечну поведінку. Ця категорія потребує комплексної

реабілітаційної та корекційної підтримки з боку психологів, психотерапевтів та фахівців із відновної медіації.

2.3. Соціально-психологічні особливості підлітків із агресивною поведінкою в Благодійному фонді „Добробут України“

Для визначення соціально-психологічних особливостей підлітків із агресивною поведінкою в Благодійному фонді «Добробут України» *констатувальний етап експерименту* передбачав проведення таких заходів:

1. первинного спілкування з дитиною з метою встановлення довірливого контакту та оцінки емоційного стану;
2. опитування для виявлення знань, установок та уявлень підлітків щодо агресивної поведінки та її наслідків;
3. визначення схильності особистості до агресивної поведінки за методикою А. Басса та А. Даркі;
4. діагностування схильності до конфліктної поведінки за методикою К. Томаса;
5. виявлення знань, ставлень та установок підлітків щодо агресивної поведінки за допомогою методу фокус-групи.

В опитуванні взяли участь 93 підлітки віком від 12 до 17 років, які перебувають у Благодійному фонді «Добробут України» кількісно-гендерний склад респондентів був таким:

- 12 років – 14 осіб (6 хлопців, 8 дівчат);
- 13 років – 25 осіб (14 хлопців, 11 дівчат);
- 14 років – 10 осіб (4 хлопці, 6 дівчат);
- 15 років – 20 осіб (13 хлопців, 7 дівчат);
- 16 років – 14 осіб (8 хлопців, 6 дівчат);
- 17 років – 10 осіб (7 хлопців, 3 дівчини).

Методика первинного спілкування з дитиною була розроблена та застосована для збору загальних відомостей про сім'ю підлітка та її вплив на розвиток дитини, зокрема на схильність до агресивної поведінки. Досліджувалося: наявність психологічних травм, особливості виховання (включно із застосуванням фізичного, психологічного, економічного чи сексуального насильства), страхи дитини, що виникли внаслідок зазначених обставин, а також інші стресові чинники, що могли сприяти проявам агресивної поведінки на теперішньому етапі. Методика передбачала проведення індивідуальної бесіди соціальним педагогом, психологом або вихователем відповідно до чітко визначеної структури.

На запитання «Чи часто в дитинстві ви розлучалися з батьками (наприклад, через від'їзд на відпочинок, хворобу, проживання у родичів тощо)?» 52,69 % (49 осіб) підлітків відповіли ствердно, решта 47,31 % зазначили, що розлуки з батьками відбувалися рідко. Підлітки уточнювали причини таких розлук, серед яких: смерть когось із близьких родичів, від'їзд батьків на заробітки за кордон або через роботу, притягнення батьків до кримінальної відповідальності, тяжка хвороба членів сім'ї.

Відповіді підлітків щодо значущості психологічних травм у сім'ї та поза нею частково збігалися з попереднім уточненням причин розлуки. Діти вказували, що травмуючими для них були такі фактори:

- смерть близької людини, особливо матері, батька чи опікунів;
- переїзди до родичів або у заклади соціального захисту дітей (інтернати, притулки, Благодійний фонд «Добробут України») через зайнятість батьків, виїзд на заробітки або позбавлення батьківських прав;
- переїзди зі Сходу України в інші регіони через соціально-політичну ситуацію;
- вживання психоактивних речовин батьками;
- розлучення батьків;
- тяжка хвороба членів сім'ї;
- влаштування у прийомну сім'ю, під опіку чи піклування.

На запитання *«Якою була участь батьків у вихованні?»* 13,98 % (13 осіб) підлітків відповіли, що обидва батьки активно брали участь у вихованні. У 31,18 % (29 осіб) участь у вихованні брав лише один із батьків. Третина респондентів, 33,33 % (31 особа), зазначила, що уваги з боку батьків їм приділялось недостатньо, а 21,51 % (20 осіб) повідомили, що батьки взагалі не брали участі у вихованні.

Отже, результати опитування свідчать, що більшості підлітків не вистачало уваги одного або обох батьків. Можна припустити, що в таких дітей прояви агресивної поведінки можуть виступати своєрідним механізмом привернення уваги та встановлення взаємодії з оточуючими.

На запитання *«Які засоби покарання застосовували ваші батьки стосовно вас?»* відповіді розподілилися таким чином: 41,94 % (39 осіб) зазначили, що батьки використовували фізичне покарання; 26,88 % (25 осіб) повідомили про виховання криком; 8,6 % (8 осіб) – стояння в кутку на солі; 6,45 % (6 осіб) – регулярні погрози; 2,15 % (2 особи) зазначили, що рівною мірою застосовувалися такі методи, як залякування, зачинення в приміщенні або обмеження користування телефоном.

На підставі отриманих даних можна зробити висновок, що більшість підлітків – 69 % (близько 64 осіб) – виховувалися шляхом фізичних покарань та вербальної агресії, що згодом стало для них прийнятною формою взаємодії з оточуючими, зокрема з однолітками. Це обумовлено передусім низьким рівнем компетентності та поінформованості батьків щодо ефективних методів виховання. Як наслідок, сформованим типом реакцій на непокору, незадоволення, відмінні погляди чи різноманітність соціального середовища стала поведінка, що проявляється у фізичній та вербальній агресії, зокрема у бійках, побиттях, криках, нецензурній лексиці. Превалюючими методами виховання були фізичне насильство, підвищення голосу, залякування, погрози, а в деяких випадках – підкуп та маніпуляції.

Що стосується методів заохочення, які, за даними респондентів, застосовували батьки як виховний вплив, 20,43 % (19 осіб) підлітків зазначили

похвалу, 18,28 % (17 осіб) – обійми та поцілунки, 11,83 % (11 осіб) – подарунки, 6,45 % (6 осіб) – матеріальне заохочення у вигляді грошей, а 4,30 % (4 особи) – можливість довше гуляти або проводити час за комп'ютером.

Аналіз отриманих відповідей свідчить, що щодо підлітків, які перебувають у Благодійному фонді «Добробут України», застосовувалося досить обмежене використання методів заохочення з боку батьків. Це може свідчити про те, що такі діти мають обмежений досвід прояву симпатії та прихильності до оточуючих. Зокрема, важливим є те, що 18,28 % (17 осіб) респондентів сприймали обійми та поцілунки як засіб заохочення, а не як звичні форми прояву любові та піклування.

На запитання *«Чи були у вас у дитинстві страхи?»* лише 11,83 % (11 осіб) зазначили їх відсутність, тоді як 88,17 % (82 особи) вказали на наявність страхів. Підлітки відзначали різні психотравмуючі фактори, серед яких страх криків, самотності, безпорадності, покарань, втрати близьких, а також страх перед тваринами (собаки, павуки, миші, змії) і перед швидкістю чи висотою. На основі цих даних можна зробити висновок, що більшість опитуваних підлітків зазнали психотравмуючих впливів, які можуть сприяти виникненню агресивної поведінки за непередбачуваних обставин у зв'язку з відсутністю відпрацьованих ефективних моделей поведінки в стресових ситуаціях.

Щодо сімейного середовища, на запитання *«Чи були сварки або бійки між дорослими у батьківській сім'ї?»* 70,97 % (66 осіб) відповіли ствердно, 17,20 % (16 осіб) зазначили, що конфліктів не було, а 11,83 % (11 осіб) респондентів повідомили про відсутність сім'ї або що не пам'ятають подібних ситуацій

На запитання *«Чи застосовувалась у Вашій сім'ї агресія чи/та насильство (фізичне, психологічне) стосовно один одного?»* 70,97 % (66 осіб) респондентів відповіли ствердно, 17,20 % (16 осіб) – «ні», 11,83 % (11 осіб) – «не мають сім'ї або не пам'ятають». Порівняння цих результатів із даними щодо сімейних конфліктів свідчить, що наявність насильства у різних його проявах у сім'ї є одним із ключових факторів формування страхів та агресивної поведінки підлітків. Відсутність ефективних моделей реагування на конфлікти та стресові

ситуації часто призводить до того, що підлітки намагаються вирішувати проблеми із застосуванням сили.

На запитання *«Чи переживаєте стреси зараз і з чим вони пов'язані?»* 44,09 % (41 особа) респондентів вказали на стрес, пов'язаний із перебуванням у закладі соціального захисту (ЦСПР/притулку) та взаємодією з іншими дітьми, 26,88 % (25 осіб) – через навчання та обмежені фінансові ресурси, 18,28 % (17 осіб) – стурбовані майбутнім і дорослішанням, 15,05 % (14 осіб) – хвилюються за близьких, 12,90 % (12 осіб) – відчують дискомфорт при спілкуванні з дорослими, 11,83 % (11 осіб) – через обмежений доступ до друзів, 2,15 % (2 особи) – через відсутність засобів зв'язку, і ще 2,15 % (2 особи) – не відчують стресів.

Отже, перебування підлітків у закладах соціального захисту, ізоляція від близьких та звичного оточення провокує дискомфорт, неприйняття, протест, що негативно впливає на їх психоемоційний стан. Взаємодія між підлітками часто супроводжується конфліктами та проявами агресії, адже 44 % респондентів зазначили, що стрес виникає саме у спілкуванні з іншими дітьми та старшими підлітками. Окрім цього, підлітки переживають хвилювання щодо близьких, дискомфорт при контакті з дорослими, обмеження у доступі до звичного оточення та засобів зв'язку. Такі переживання можуть проявлятися у вигляді підвищеної тривожності, агресії, замкнутості та небажання співпрацювати, що ускладнює процес соціальної адаптації.

Врахування цих факторів у профілактичній роботі дозволяє обґрунтовано застосовувати відновну медіацію та інші методи психологічної підтримки, спрямовані на розвиток конструктивних способів вирішення конфліктів, зниження рівня агресії та формування позитивної соціальної взаємодії серед підлітків.

На запитання *«Які засоби подолання наслідків стресів Ви використовуєте?»* респонденти назвали як позитивні, так і негативні способи. До негативних методів віднесено такі дії: куріння – 37,64 % (35 осіб), прояви злості та агресивні дії – 32,26 % (30 осіб), ігри на комп'ютері – 31,18 % (29 осіб),

перегляд телевізора – 22,58 % (21 особа), вживання алкоголю – 18,28 % (17 осіб), плач – 8,60 % (8 осіб), споживання їжі – 4,30 % (4 особи), биття предметів – 2,15 % (2 особи), прийом медикаментів – 1,08 % (1 особа). Ці способи відносяться до негативних, оскільки вони не сприяють ефективному подоланню стресових ситуацій, лише тимчасово відволікають від джерела напруги, часто шкодять фізичному та психічному здоров'ю підлітків і можуть стати причиною додаткових негативних наслідків.

До позитивних способів подолання стресу респонденти віднесли заняття спортом – 32,26 % (30 осіб), творчі заняття – 16,13 % (15 осіб), прогулянки в колі друзів – 12,90 % (12 осіб), перебування наодинці – 8,60 % (8 осіб), читання – 5,38 % (5 осіб), планування майбутнього – 1,07 % (1 особа). Хоча ці методи не завжди дозволяють повністю вирішити стресову ситуацію, вони не шкодять здоров'ю підлітка та не створюють негативного впливу на оточення.

Отже, для ефективного подолання стресових факторів підліткам бракує ключових навичок: вміння звертатися по допомогу, ефективної комунікації, контролю над емоціями та постановки короткострокових і довгострокових цілей. Розвиток цих компетентностей є необхідним компонентом профілактичної та корекційної роботи у центрах соціально-психологічної реабілітації.

З метою виявлення рівня знань підлітків щодо дій, що класифікуються як агресія та насильство, їхнього досвіду застосування таких дій, а також усвідомлення видів, проявів та способів контролю власної агресії й установок, які активізуються під час конфліктних ситуацій, було розроблено опитувальник для виявлення знань та установок підлітків щодо агресивної поведінки та її наслідків. Респондентів запитували, які з перелічених дій вони вважають агресією та насильством. За результатами опитування, 100 % підлітків визначили примус до статевих стосунків як агресивну дію, 95,69 % – побиття, 86,02 % – фінансове обмеження та приниження на очах у інших, 86,02 % – постійне звинувачення, 81,72 % – використання принизливих слів, 79,6 % – залякування та погрози, 79,6 % – штовхання, 78,49 % – заборону спілкуватися з

іншими людьми, 53,76 % – крик та заборону виконувати певні дії, 61,29 % – використання нецензурної лексики, а 6,45 % – ігнорування. Водночас, значна частка підлітків не визнає агресивними певні вербальні дії, зокрема крик (46,24 %), заборону виконувати дії (46,24 %) та використання нецензурної лексики (38,71 %). Таким чином, результати свідчать про неоднорідність сприйняття агресії серед підлітків: незважаючи на високий рівень усвідомлення серйозних форм насильства, значна частка респондентів не ідентифікує як агресивні вербальні прояви, що підкреслює необхідність подальшої освітньо-профілактичної роботи у центрах соціально-психологічної реабілітації для формування адекватного розуміння наслідків різних видів агресивної поведінки.

На запитання *«Які з наведених дій Ви застосовуєте у спілкуванні з іншими?»* жоден із підлітків не зазначив досвіду застосування примусу до статевих стосунків або ігнорування. Водночас 77,42 % (72 особи) респондентів повідомили про використання ненормативної лексики, 73,12 % (68 осіб) – про підвищення голосу та крик, 70,97 % (66 осіб) – про побиття під час спілкування, 44,09 % (41 особа) – про штовхання, 41,94 % (39 осіб) – про залякування, 37,64 % (35 осіб) – про застосування принизливих слів, 29,03 % (27 осіб) – про фінансове обмеження та приниження на очах у інших, 25,81 % (24 особи) – про погрози розповісти щось про людину, а 22,58 % (21 особа) використовували заборону виконувати дії, заборону спілкуватися з іншими та постійне звинувачення. Лише 3,23 % (3 особи) респондентів заявили, що не застосовують жодної з перелічених агресивних дій.

Для оцінки частоти проявів агресивної поведінки підліткам було поставлено запитання *«Як часто Ви здійснюєте дії, які вважаєте агресією та насильством?»*. За результатами опитування, щодня агресивні дії практикують 35,48 % (33 особи), більше ніж раз на тиждень – 39,78 % (37 осіб), раз на тиждень – 18,28 % (17 осіб), раз на місяць – 4,30 % (4 особи), а ніколи не вдаються до такої поведінки лише 3,23 % (3 особи). Дані свідчать про

поширеність агресивних дій у підлітків, причому більшість з них демонструють регулярне застосування різних форм агресії.

На запитання щодо знання різних видів агресії 87,10 % (81 особа) підлітків зазначили, що знайомі з фізичною та вербальною (словесною) агресією, тоді як 12,90 % (12 осіб) не володіють інформацією про різновиди агресивної поведінки.

На запитання *«Чи тягнуть за собою юридичну відповідальність вчинення насильства та прояви агресії?»* 73,12 % (68 осіб) відповіли ствердно, водночас 26,88 % (25 осіб) вважають, що за такі дії юридичної відповідальності не існує.

Щодо конкретного виду відповідальності за насильство та фізичну агресію, 24,73 % (23 особи) підлітків вказали на адміністративну відповідальність, 70,97 % (66 осіб) – на кримінальну, а 11,83 % (11 осіб) – на моральну. Окрім цього, 11,83 % (11 осіб) вважали, що відповідальності за агресивні дії та насильство немає, 6,45 % (6 осіб) не знали про існування відповідальності, а 2,15 % (2 особи) назвали інші види відповідальності, зокрема помсту. Дані свідчать про обмежене усвідомлення підлітками юридичних та моральних наслідків агресивної поведінки.

На основі аналізу відповідей підлітків на питання щодо усвідомлення наслідків агресивної поведінки можна зробити висновок, що більшість респондентів мають обмежене уявлення про юридичні, моральні та соціальні наслідки своїх агресивних дій і недостатньо усвідомлюють міру відповідальності за різні прояви агресії.

Дослідження встановило, що у конфліктних ситуаціях підлітки здебільшого не готові брати на себе відповідальність за власні дії: лише 12,90 % (12 осіб) визнають себе винними, тоді як більшість учасників дослідження схильні звинувачувати інших (24,73 %, 23 особи), обставини (35,48 %, 33 особи) або обох учасників конфлікту (26,88 %, 25 осіб). Така тенденція вказує на потребу у формуванні навичок самоконтролю та усвідомлення власної відповідальності.

Щодо контролю негативних емоцій, 52,69 % (49 осіб) підлітків не володіють навичками регуляції власних думок і тілесних реакцій у конфліктних ситуаціях, лише 48,39 % (45 осіб) повідомили, що знають про відповідні методи, проте серед них тільки 44,09 % (41 особа) змогли конкретизувати способи контролю, такі як пояснення ситуації іншій людині, концентрація на позитивному, тимчасове усамітнення або ігнорування провокативних дій. Ці дані свідчать про обмеженість арсеналу ефективних стратегій подолання конфліктних станів.

Щодо стримуючих факторів, які б допомогли уникнути проявів агресії та насильства, підлітки зазначали переважно зовнішні стимули: присутність сторонніх осіб, сльози опонента, бажання зберегти мир. Лише невелика частка респондентів визначала внутрішні регулятори – контроль власних емоцій (8,60 %) чи почуття сорому (2,15 %). Водночас 12,90 % підлітків вважали, що жоден фактор не здатен стримати їх у конфлікті, що підкреслює недостатній рівень розвитку механізмів саморегуляції та емоційної компетентності.

Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що серед підлітків, які перебувають у закладах соціально-психологічної реабілітації, відзначається низький рівень усвідомлення наслідків агресивної поведінки, обмеженість знань та практичних навичок контролю власних емоцій, що стає суттєвим чинником виникнення конфліктних ситуацій. Ці висновки підкреслюють актуальність застосування відновної медіації як ефективного психологічного інструменту профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків, оскільки вона сприяє формуванню відповідальності, розвитку навичок саморегуляції та соціальної взаємодії.

За результатами опитування на запитання «Чи знаєте Ви, яким чином можна реагувати на провокацію чи агресію, окрім прояву незадоволення чи агресії?» більшість підлітків, а саме 66,67 % (62 особи), відповіли, що не володіють такими знаннями. Лише 33,33 % (31 особа) зазначили наявність відповідних знань, проте їх варіативність була обмеженою. Респонденти виокремили кілька можливих альтернативних реакцій, серед яких: промовчати,

не звертати уваги, перевести тему, ігнорувати провокацію, спробувати сказати щось позитивне, відійти вбік або пожартувати. Вказані способи потенційно можуть бути ефективними, проте потребують систематичного відпрацювання та практики для формування навичок адекватного реагування на конфліктні ситуації.

На запитання «Що Вам перешкоджає змінити свою поведінку і не вдаватися до агресивних дій?» респонденти зазначали різні чинники. 33,33 % (31 особа) підлітків вказали, що не можуть зупинитися під час відчуття гніву; 22,58 % (21 особа) – не вірять у можливість зміни власної поведінки; ще 22,58 % (21 особа) вважали, що інакше їх не зрозуміють; 12,90 % (12 осіб) пояснили, що таке реагування було звичною моделлю у їхніх сім'ях; 8,60 % (8 осіб) надали інші причини, зокрема: прагнення відстояти власну позицію, недостатнє усвідомлення рівня власної агресивності або вплив соціального оточення.

Отримані дані свідчать про обмеженість знань та навичок підлітків щодо конструктивного регулювання агресії та наявність стереотипних моделей поведінки у конфліктних ситуаціях. Це підкреслює необхідність формування альтернативних стратегій реагування та розвитку емоційної саморегуляції як складової ефективної профілактики агресивної поведінки у контексті психологічної роботи та відновної медіації.

У межах дослідження психологічних умов та ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків було проведено опитування з метою виявлення поведінкових установок респондентів щодо проявів агресії та насильства. Учасникам пропонувалося оцінити ряд тверджень, що стосуються причин агресивної поведінки, її контролю та відповідальності за скоєні дії.

Зокрема, на твердження «Агресія є вродженою особливістю всіх людей» 35,48 % (33 особи) респондентів не змогли визначитися, 31,18 % (29 осіб) погодилися з цим, а 33,33 % (31 особа) утрималися від відповіді. Водночас більшість підлітків (64,52 %, 60 осіб) погодилися з твердженням, що вміння

контролювати агресію залежить від самої людини, 8,60 % (8 осіб) не погодилися, а 26,88 % (25 осіб) не змогли визначитися.

Щодо законодавчого регулювання агресивних дій та насильства, 39,78 % (37 осіб) респондентів знали про наявність законодавчої бази, 51,61 % (48 осіб) не мали інформації, а 8,60 % (8 осіб) вважали, що законодавчо такі дії не врегульовані. У сприйнятті критики та зауважень як неагресивної поведінки 37,64 % (35 осіб) погодилися, 49,46 % (46 осіб) не визначилися, а 12,90 % (12 осіб) не погодилися.

Щодо суб'єктивного визначення винуватості у конфлікті, 41,94 % (39 осіб) вважали, що постраждалий сам винен у конфлікті, 26,88 % (25 осіб) заперечували це, а 31,18 % (29 осіб) не змогли відповісти. Понад половина респондентів (51,61 %, 48 осіб) вважала, що у кожній сім'ї трапляються ситуації застосування фізичної сили, 21,51 % (20 осіб) не погоджувалися, а 26,88 % (25 осіб) не визначилися.

Щодо особистої відповідальності та стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях, майже половина підлітків переконані, що не винні у конфлікті, оскільки інші їх провокують; 41,94 % (39 осіб) погодилися, що для подолання агресивної поведінки всі учасники конфлікту повинні працювати над собою (звертатися до психолога, проходити відповідні програми), 13,98 % (13 осіб) – не погодилися, решта – не визначилися. На питання про важливість взяття на себе відповідальності за власні агресивні дії ствердно відповіли 41,94 % (39 осіб), 44,09 % (41 особа) – не змогли відповісти, а 13,98 % (13 осіб) заперечили.

Щодо поведінкових стратегій під час конфліктів, 33,33 % (31 особа) підлітків намагалися робити паузу для обдумування ситуації, 35,48 % (33 особи) – не застосовували такого підходу. Що стосується готовності йти на компроміс, 37,64 % (35 осіб) респондентів були схильні до цього, 33,33 % (31 особа) – не готові, а 29,03 % (27 осіб) не визначилися.

Отримані результати свідчать про наявність у підлітків обмежених знань і навичок щодо конструктивного регулювання агресії, недостатнє усвідомлення власної відповідальності та обмежену варіативність стратегій поведінки у

конфліктних ситуаціях. Ці особливості підкреслюють актуальність впровадження програм відновної медіації, спрямованих на розвиток саморегуляції, формування альтернативних моделей реагування та підвищення усвідомленості щодо наслідків агресивної поведінки.

Для визначення типів агресивної поведінки підлітків було використано стандартну методику виявлення схильності особистості до агресивної поведінки, розроблену А. Бассом та А. Даркі. З метою оцінки індексів ворожості та агресивності застосовувалася інтерпретація результатів за Є. І. Роговим.

Індекси агресивності та ворожості визначалися шляхом оцінювання відповідних шкал за ключем методики. Нормативними значеннями для підлітків вважалися: індекс агресивності – 21 ± 4 , індекс ворожості – 7 ± 3 . При цьому оцінювалась ступінь наближення фактичних показників до зазначених норм, що дозволяє встановити рівень проявів агресивності та ворожості.

Індекс агресивності включає показники фізичної, непрямой та вербальної агресії, а також рівень роздратування, тоді як індекс ворожості охоплює показники образ, підозрілості та недовіри до оточуючих (табл. 2.2). Таке поєднання шкал дозволяє комплексно оцінити схильність підлітків до агресивної поведінки та виявити психоемоційні фактори, що можуть бути об'єктом впливу під час відновної медіації.

Таблиця 2.2

Відносний показник рівня агресивності та ворожості (%)

Прояви	Величина	Знижений	Норма	Підвищений
Індекс агресивності	Абс.	7	40	46
	%	7,52	43,01	49,46
Індекс ворожості	Абс.	4	17	72
	%	4,30	18,28	77,42

Аналіз результатів застосування методики Басса–Даркі свідчить, що у підлітків, які перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації, спостерігається значна варіабельність проявів агресивності та ворожості. Підвищений рівень індексу агресивності зафіксовано у 49,46 % (46 осіб), а

індексу ворожості – у 77,4 % (72 осіб) респондентів, що свідчить про характерну для даної групи конфліктність та труднощі у адекватному вираженні емоцій і почуттів. Водночас знижені показники агресивності та ворожості спостерігаються у 7,52 % (7 осіб) та 4,3 % (4 особи) підлітків відповідно, що може свідчити про певну пасивність або комформістську поведінку. Нормативні значення індексу агресивності виявлені у 43,01 % (40 осіб), індексу ворожості – у 18,28 % (17 осіб) респондентів.

Детальний аналіз показав різнорівневі прояви окремих складових агресивності. Низький рівень фізичної агресії зафіксовано у 2,15 % (2 особи), середній – у 10,75 % (10 осіб), підвищений – у 48,39 % (45 осіб), високий – у 32,26 % (30 осіб), надзвичайно високий – у 6,45 % (6 осіб). Вербальна агресія проявляється на низькому рівні у 3,23 % (3 особи), на середньому – у 5,38 % (5 осіб), підвищеному – у 26,88 % (25 осіб), високому – у 27,96 % (26 осіб) та надзвичайно високому – у 36,56 % (34 особи). Рівень негативізму низького та середнього рівня спостерігається у 5,38 % (5 осіб), підвищеного – у 13,98 % (13 осіб), високого – у 44,09 % (41 особа), надзвичайно високого – у 31,18 % (29 осіб).

Що стосується почуття провини, його низький рівень зафіксовано у 1,08 % (1 особа), середній – у 2,15 % (2 особи), підвищений – у 20,43 % (19 осіб), високий – у 65,59 % (61 особа), надзвичайно високий – у 10,75 % (10 осіб). Опосередкована агресія на низькому рівні виявлена у 5,38 % (5 осіб), на середньому – у 40,86 % (38 осіб), підвищеному – у 33,33 % (31 особа), високому – у 10,75 % (10 осіб), надзвичайно високому – у 9,68 % (9 осіб). Дратівливість характеризується надзвичайно високим рівнем у 65,59 % (61 особа), високим – у 20,43 % (19 осіб), підвищеним – у 10,75 % (10 осіб), середнім – у 3,23 % (3 особи). Підозрілість низького рівня притаманна 2,15 % (2 особи), середнього – 5,38 % (5 осіб), підвищеного – 8,60 % (8 осіб), високого – 13,98 % (13 осіб), надзвичайно високого – 69,89 % (65 осіб). Щодо образ, низький рівень спостерігається у 3,23 % (3 особи), середній – у 5,38 % (5 осіб), підвищений – у

41,94 % (39 осіб), високий – у 44,09 % (41 особа), надзвичайно високий – у 5,38 % (5 осіб) респондентів.

Отримані дані дозволяють зробити висновок, що значна частина підлітків, які перебувають у закладах соціальної реабілітації, характеризується підвищеними проявами агресивності та ворожості, що підкреслює необхідність застосування ефективних відновних підходів, зокрема медіаційних практик, спрямованих на розвиток навичок самоконтролю, усвідомлення наслідків власної поведінки та формування альтернативних стратегій взаємодії у конфліктних ситуаціях.

Для визначення домінуючого способу поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях застосовано стандартну методику К. Томаса. Результати діагностики показали, що 31,18 % (29 осіб) респондентів найчастіше використовують стратегії пристосування та суперництва, 22,58 % (21 особа) віддають перевагу співробітництву, тоді як компроміс та уникнення обрали лише 7,53 % (7 осіб) опитаних.

З метою більш комплексного дослідження досвіду підлітків щодо вирішення конфліктних ситуацій, проявів агресивної поведінки, рівня поінформованості з проблеми агресії, а також визначення ставлень, уявлень та установок стосовно такої поведінки, було використано метод фокус-групи. Було розроблено сценарій проведення, у рамках якого питання групувалися за чотирма блоками:

1. Досвід учасників щодо вирішення конфліктних ситуацій та проявів агресії;
2. Рівень поінформованості з проблеми агресії та проявів агресивної поведінки;
3. Ставлення, уявлення та установки щодо проявів агресії;
4. Потреби, задоволення яких могло б сприяти профілактиці агресивної поведінки.

Аналіз відповідей показав, що 93 % респондентів регулярно стикаються з конфліктними ситуаціями, переважно з однолітками, рідше – з дорослими.

Підлітки зазначили, що намагаються уникати конфліктів з дорослими через можливість серйозних наслідків. Реакцією на конфлікти з однолітками є роздратування, засмучення, підвищення голосу, використання нецензурної лексики, а також фізичні прояви агресії. Найпоширенішими альтернативними способами розв'язання конфліктів, окрім агресії, респонденти називали ігнорування та переключення уваги на інші справи. Проте надзвичайно тривожним є факт, що підлітки майже щодня використовують нецензурну лексику у суперечках.

Відповіді на запитання про знання прав людини та дитини свідчать, що підлітки усвідомлюють наявність прав, закріплених у Конституції України. Найчастіше вони згадували право на життя, освіту, захист, вільне спілкування, дозвілля, медичне обслуговування та гру. Розбіжності у поглядах учасників виникли при обговоренні наслідків агресивної поведінки: частина респондентів зазначила, що такі дії порушують права на життя, повагу та майно, інші – що наслідки настільки серйозні лише у разі заподіяння значної шкоди, а застосування нецензурних слів чи легких штовхань не тягне відповідальності. Найпоширенішими варіантами наслідків респонденти називали «проблеми з міліцією» та «взяття на профілактичний облік у відділі ювенальної превенції».

Щодо ставлення та установок підлітків до проявів агресії, 90 % вважають, що у конфлікті зазвичай винен хтось один. Багато учасників вважають допустимим застосування як вербальних, так і фізичних методів у конфліктних ситуаціях, а також відзначають труднощі у контролі власних емоцій та зупинці агресивної поведінки під час конфлікту.

Отримані дані свідчать про високий рівень вразливості підлітків до конфліктних ситуацій та недостатню сформованість навичок ефективного контролю агресії, що підкреслює актуальність впровадження відновних медіаційних підходів для профілактики агресивної поведінки та розвитку компетенцій самоконтролю у підлітків.

Під час обговорення питань четвертого тематичного блоку учасники фокус-групи підкреслювали, що одним із пріоритетних для них бажань є

повернення до сім'ї та домашнього середовища. Для запобігання конфліктам підлітки зазначали необхідність спілкуватися з людьми, які також уникатимуть суперечок і проявів агресії. Відповіді на запитання про фактори, що сприяють гарному настрою, розподілилися наступним чином: 41,94 % (39 осіб) – повернення до сім'ї, 36,56 % (34 особи) – організація дозвілля (прогулянки, ігри, хобі), 15,05 % (14 осіб) – позитивне ставлення оточуючих, 6,45 % (6 осіб) – вживання алкоголю.

Аналіз отриманих даних дозволив виокремити характерні особливості підлітків із агресивною поведінкою, які перебувають у Благодійному фонді «Добробут України»:

- наявність психологічних травм, що провокують прояви агресії у стресових ситуаціях;
- нерозпізнавання власної агресії як деструктивної поведінки;
- часте перекладання відповідальності за власну деструктивну поведінку на оточуючих;
- відсутність почуття провини у разі навмисної агресії;
- нестриманість, пов'язана з превалюванням караючого стилю виховання;
- недостатня здатність до адекватного прояву турботи, симпатії та любові;
- використання негативних поведінкових стратегій (вживання алкоголю, тютюну та інших психоактивних речовин, надмірне користування комп'ютерними іграми та інтернет-ресурсами, застосування словесної чи фізичної агресії) для подолання стресу;
- обмежені знання щодо відповідальності за прояви агресивної поведінки;
- неспроможність конструктивно вирішувати конфлікти та наявність хибних установок щодо власної участі в конфліктних ситуаціях;
- небажання брати на себе відповідальність за власні дії та пошук виправдань або звинувачення інших;

- обмежений набір методів ефективного виходу з конфліктних ситуацій;
- недостатній контроль негативних емоцій, таких як гнів, роздратування та агресія;
- підвищений рівень тривожності та ворожості, що особливо проявляється у ситуаціях небезпеки;
- дратівливість, підозрілість та негативна налаштованість до оточуючих;
- ворожість у сприйнятті більшості соціальних ситуацій;
- схильність до негативного сприйняття себе очима інших;
- наявність неврологічних особливостей: нестійка, розсіяна увага, слабка оперативна пам'ять, нестійке запам'ятовування;
- недостатня здатність прогнозувати наслідки власних дій;
- неадекватна самооцінка.

Загалом, із 93 підлітків, які брали участь у констатувальному етапі експерименту, на формувальному етапі до складу експериментальних груп було залучено 45 осіб із Благодійного фонду «Добробут України», у яких за методикою Басса–Даркі визначено підвищений рівень агресивності та ворожості.

На основі спостереження за поведінкою, схильностями та манерами підлітків із підвищеною агресивністю встановлено, що серед 45 респондентів 5 осіб належали до стабільного типу, 32 особи – до соціально-адаптивного типу, орієнтованого на групу, які були включені до групового тренінгового блоку основної частини комплексної програми профілактики агресивної поведінки, а 8 осіб соціально-адаптивного індивідуально орієнтованого типу брали участь у індивідуальному тренінговому блоці основної частини програми.

Дані результати інтегруються у розділ 2 дослідження психологічних умов та ефективності відновної медіації, підкреслюючи необхідність диференційованого підходу до профілактики агресивної поведінки підлітків із урахуванням їх психоемоційних особливостей та типів соціальної адаптації.

Висновки до другого розділу

У другому розділі проведено комплексне дослідження соціально-психологічних особливостей підлітків з агресивною поведінкою та оцінено ефективність використання відновної медіації як засобу профілактики агресивних проявів. Встановлено, що агресивна поведінка підлітків має багатофакторну природу та проявляється на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях, що потребує комплексного підходу до її корекції та профілактики.

Результати дослідження показали, що підлітки експериментальної групи, які брали участь у програмах із елементами відновної медіації, продемонстрували суттєво вищий рівень знань щодо видів агресії, юридичних і моральних аспектів відповідальності за власну поведінку, а також методів контролю власних емоцій та імпульсивних реакцій порівняно з учасниками контрольної групи. Зокрема, у експериментальної групи відзначено підвищену здатність усвідомлювати особисту відповідальність у конфліктних ситуаціях, сприймати агресію як явище, контрольоване людиною, та застосовувати альтернативні способи реагування на провокації й конфлікти.

Соціально-психологічний аналіз підлітків, проведений на базі Благодійного фонду «Добробут України», дозволив виявити характерні поведінкові стереотипи, рівні засвоєння знань і навичок самоконтролю, а також ставлення до конфліктних ситуацій. Було підтверджено, що інтерактивні методики (тренінги, ігри, квести, форум-театри, виставки колажів) сприяють активному залученню підлітків, підвищують ефективність засвоєння матеріалу та формують практичні навички регуляції агресивної поведінки.

Таким чином, дослідження підтвердило позитивну динаміку змін у знаннях, установках та поведінкових орієнтаціях підлітків, які брали участь у комплексній програмі з елементами відновної медіації. Виявлено, що системне використання психологічно обґрунтованих методик та інтерактивних форм роботи підвищує ефективність профілактичних заходів та сприяє формуванню

у підлітків готовності контролювати агресивні імпульси й відповідально реагувати на конфліктні ситуації. Ці результати підтверджують доцільність подальшого впровадження комплексних програм із відновною медіацією для профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-психологічних установах.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ВІДНОВНОЇ МЕДІАЦІЇ У РОБОТІ З ПІДЛІТКАМИ З АГРЕСИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Планування та структура занять із відновної медіації у профілактиці агресії підлітків

На основі досвіду Німеччини, США та Болгарії щодо впровадження профілактичних програм визначено низку ключових принципів, які слід враховувати при реалізації комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України». До них належать: безумовне прийняття підлітка та сформованих у нього переконань; встановлення ефективного зворотного зв'язку для досягнення взаєморозуміння; надання допомоги у аналізі альтернативних рішень без моралізаторства та нав'язування власної позиції фахівця; стимулювання рефлексії та самостійних роздумів; повага до права вибору підлітка.

У процесі проведення мотиваційних бесід використовувалися такі прийоми та техніки: застосування відкритих запитань, які не передбачають коротких відповідей («так», «ні») та заохочують підлітка до мислення й самоаналізу, зокрема: «Як?», «Коли?», «Чому, на Вашу думку?», «Що Вас турбує?» тощо. При цьому соціальний педагог має дотримуватися певного темпу розмови, уникати одночасного ставлення кількох питань і не перевантажувати підлітка інформацією, оскільки надмірна кількість питань та швидкий темп можуть створювати ефект допиту і знижувати ефективність комунікації.

Дані принципи та техніки інтегруються у планування та структуру занять із відновної медіації, забезпечуючи ефективне залучення підлітків до процесу усвідомлення власної поведінки та розвитку навичок конструктивного вирішення конфліктів.

У рамках планування та структури занять із відновної медіації для профілактики агресивної поведінки підлітків, мотиваційна бесіда є ключовим етапом, що сприяє формуванню усвідомленого ставлення до власної поведінки та розвитку навичок саморегуляції. Вона проводиться індивідуально, у спеціально підготовленому приміщенні, де соціальний педагог працює з підлітком у форматі «віч-на-віч». У деяких випадках бесіду розбивають на два етапи з інтервалом близько одного тижня, що дозволяє підлітку осмислити інформацію та провести рефлексію власних дій.

Для ефективної реалізації мотиваційної бесіди застосовуються такі методичні прийоми та техніки:

1. *Заохочення та підтримка* – використання висловлювань на кшталт: «Будь-яка твоя відповідь приймається», «Твоє рішення важливе для нас», «Дякую за твою щирість», «Розумію, що приймати рішення нелегко», «Це гарна ідея». Заохочення підкреслює позитивні якості та досвід підлітка, сприяє розвитку мотивації до подальшої взаємодії та дозволяє мобілізувати внутрішні ресурси.
2. *Активне, віддзеркальне слухання* – передбачає демонстрацію зацікавленості через прямий погляд, кивання, повторення чи перефразування висловлювань підлітка та рефлексію його почуттів. Цей прийом забезпечує усвідомлення підлітком, що його сприймають і розуміють, а також передбачає постійний моніторинг невербальної поведінки, інтонацій та жестів.
3. *Підсумовування та узагальнення* – формулювання запитань на кшталт: «Чи правильно я зрозумів, що ...», «Якщо підсумувати, то ...», «Я хочу уточнити ...». Використання цього прийому дає змогу підлітку проаналізувати власний досвід, усвідомити власні реакції, а соціальному педагогу – коригувати неточності у сприйнятті інформації та отримати додаткові коментарі.

Таким чином, застосування зазначених технік у процесі мотиваційної бесіди забезпечує створення безпечного психологічного простору, сприяє

формуванню довірливих стосунків між підлітком та соціальним педагогом, стимулює рефлексію власної поведінки та підготовлює підлітка до ефективного залучення у подальші заняття з відновної медіації.

У процесі реалізації мотиваційного блоку комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків соціальний педагог на першому етапі мотиваційної бесіди визначає три можливі варіанти подальшої взаємодії з потенційним учасником Програми:

1. *Відсутність визнання проблеми та мотивації* – якщо підліток не визнає власної агресивної поведінки як проблеми та демонструє низьку мотивацію до участі, робота щодо профілактики агресії з ним не продовжується. У разі потреби соціальний педагог рекомендує звертатися за індивідуальними консультаціями.
2. *Невпевненість у необхідності участі* – якщо підліток визнає власну проблему (повністю або частково), але не впевнений у доцільності своєї участі, призначається повторна зустріч (другий етап мотиваційної бесіди) для уточнення мотивації та готовності до участі.
3. *Достатній рівень мотивації* – у разі повного або часткового визнання власної проблеми та високої мотивації підліток запрошується до участі у першому занятті Програми.

Мотиваційний блок спрямований на визначення та підвищення рівня мотивації підлітка до участі у програмі. Наприкінці бесіди спеціаліст пропонує підлітку оцінити власну мотивацію за шкалою від одного до десяти балів. У випадку оцінки п'ять балів і вище підліток залучається до реалізації програми, а при нижчих значеннях соціальний педагог проводить другий етап мотиваційної бесіди, метою якого є виявлення факторів, що можуть підвищити мотивацію до участі.

Під час мотиваційної бесіди соціальний педагог заповнює спеціальний бланк, який містить резюмовану інформацію про потенційного учасника та результати зустрічі. Заповнений бланк використовується під час другого етапу мотиваційної бесіди, якщо такий проводиться, а також для подальшого

супроводу підлітка у програмі, як у випадку групових занять, так і при індивідуальних консультаціях.

Цей підхід забезпечує системний підбір учасників та формування психологічно безпечного простору для ефективної роботи з підлітками в рамках відновної медіації.

Структура мотиваційної бесіди в рамках першого етапу комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» передбачає чотири послідовні фази:

1. Вступна фаза – представлення соціального педагога та ознайомлення з підлітком, створення довірливого контактного середовища.
2. Інформаційна фаза – надання підлітку детальної інформації про Програму, що включає її мету, форму проведення, кількість занять, ключові питання, які будуть розглядатися, період і місце проведення занять, а також можливість отримання індивідуальних консультацій та тематику таких консультацій.
3. Діагностично-мотиваційна фаза – оцінка рівня визнання підлітком власних проблем, пов'язаних із проявами агресивної поведінки, а також визначення його вмотивованості до участі у Програмі та роботі в групі.
4. Підсумкова фаза – підбиття результатів бесіди та визначення подальших кроків. У разі, якщо соціальний педагог планує другий етап мотиваційної бесіди, на цьому етапі підлітка запитують, що могло б сприяти зростанню його мотивації до участі. Дитині надається картка для узгодження дня та часу наступної зустрічі, а також бланк аналізу результатів участі у Програмі, із проханням за можливості додати власні зауваження та принести його на наступну зустріч.

Другий етап мотиваційної бесіди проводиться з підлітками, які:

при високій оцінці рівня мотивації до участі ще не визначилися щодо готовності працювати у групі;

оцінювали власну мотивацію на рівні п'яти балів і нижче, проте не вважають своє рішення остаточною.

Рекомендований інтервал між першим та другим етапом – не більше одного тижня. Під час цього етапу соціальний педагог продовжує заповнювати другу частину бланку, що фіксує результати бесіди.

Другий етап також складається з трьох фаз:

1. Вступна фаза – налаштування на діалог та актуалізація результатів попередньої зустрічі.
2. Діагностично-мотиваційна фаза – повторна оцінка рівня усвідомлення підлітком власної агресивної поведінки та визначення його готовності до участі у Програмі та роботі в групі.
3. Підсумкова фаза – підбиття підсумків бесіди та визначення подальших дій для ефективного залучення підлітка до Програми.

Такий структурований підхід забезпечує системність у визначенні рівня мотивації підлітків та формує умови для безпечної й ефективної роботи з ними у межах відновної медіації.

У разі, якщо підліток і на другому етапі мотиваційної бесіди виявляє неготовність брати участь у груповій роботі, соціальний педагог акцентує на повазі до його вибору та інформує про можливість повторного звернення у разі зміни рішення щодо участі в Програмі. Крім того, підкреслюється доступність індивідуальних консультацій з питань, які викликають занепокоєння у підлітка.

Розроблена Програма профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» передбачає комплексний підхід, що включає методики індивідуальної та групової роботи. Тематичний зміст Програми спрямований на розвиток особистості, стимулювання активного залучення підлітків у процес планування власного життя, формування навичок безконфліктної взаємодії та ефективної комунікації. Програма не є єдиним інструментом вирішення проблем агресивної поведінки, а застосовується у комплексі з веденням випадку підлітка та наданням соціальних послуг, що допомагають подолати життєві труднощі.

Тренінговий блок Програми включає два компоненти: груповий та індивідуальний і спрямований на надання соціально-психологічної підтримки

підліткам із схильністю до агресивної поведінки. Його основною метою є подолання насильницьких моделей поведінки та формування навичок контролю гніву та агресії, ефективної комунікації й партнерської взаємодії у соціальному середовищі.

Основні завдання тренінгового блоку:

1. підвищити поінформованість підлітків щодо сутності агресії та гніву;
2. сприяти усвідомленню поняття насильства та власної ролі у його попередженні й подоланні;
3. навчити розпізнавати механізми агресивної поведінки та запобігати їй;
4. відпрацювати навички контролю гніву та агресії;
5. сформувати ефективні навички комунікації як інструмент вирішення конфліктних ситуацій;
6. розвивати вміння планувати індивідуальні цілі та перспективні життєві плани у ненасильницькому середовищі.

Тренінговий блок складається з восьми тем, що охоплюють одинадцять тренінгових занять, і є ключовим компонентом комплексної профілактичної роботи з підлітками у Благодійному фонді «Добробут України».

Таблиця 2.8 демонструє тематичну структуру тренінгового блоку Програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України», що охоплює одинадцять занять і складається з восьми ключових тем. Метою даного блоку є надання соціально-психологічної підтримки підліткам, формування навичок контролю агресії, розвитку ефективної комунікації та планування особистих життєвих цілей.

Тема 1. Вступ до Програми. Знайомство. Напрацювання правил роботи групи – спрямована на ознайомлення учасників із Програмою, формування правил групової роботи та налаштування підлітків на активну участь. Особлива увага приділяється тому, що дотримання правил є важливим не лише під час занять, а й у повсякденному житті. Кількість занять – 1.

Тема 2. Постановка індивідуальних цілей та побудова перспективних планів щодо подолання агресивності – передбачає визначення досяжних цілей

участі у Програмі для кожного підлітка та актуалізацію усвідомлення того, що зміни у поведінці та житті залежать від них самих. Кількість занять – 1.

Тема 3. Права та відповідальність підлітків – охоплює надання інформації про права, обов'язки та відповідальність учасників, формування навичок розрізнення проступків за ступенем тяжкості та усвідомлення наслідків агресивних дій. Кількість занять – 2.

Тема 4. Механізми формування агресивної поведінки – передбачає ознайомлення з факторами, що впливають на розвиток агресивної поведінки, навчання розпізнаванню тригерів агресії та аналізу власних і чужих почуттів у конфліктних ситуаціях. Кількість занять – 1.

Тема 5. Відпрацювання навичок самоконтролю гніву та агресії – спрямована на формування умінь контролювати прояви гніву та агресії, аналізувати конфліктні ситуації та усвідомлювати власну роль у їх вирішенні. Кількість занять – 2.

Тема 6. Ефективна комунікація як дієвий спосіб вирішення конфліктної ситуації – передбачає відпрацювання навичок конструктивної взаємодії для подолання власної агресії та вирішення конфліктів без насильства. Кількість занять – 2.

Тема 7. Формування цілей та перспективних життєвих планів – спрямована на закріплення навичок побудови короткострокових і довгострокових цілей, а також на перевірку успішності реалізації особистих планів щодо подолання агресивної поведінки. Кількість занять – 1.

Тема 8. Підбиття підсумків участі у Програмі – передбачає аналіз досягнутих результатів та оцінку ефективності участі підлітків у Програмі, а також узагальнення набутого досвіду. Кількість занять – 1.

Таким чином, структура тренінгового блоку забезпечує послідовне формування у підлітків навичок самоконтролю, рефлексії власної поведінки та ефективної комунікації, що є ключовими компонентами відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки.

Усі теми тренінгового блоку подані послідовно, а їх зміст повністю реалізується під час проведення занять, для кожного з яких надано детальний опис у додатку К. Орієнтовна тривалість групового заняття тренінгового компоненту становить три години та реалізується у форматі двох сесій по 1 годині 20 хвилин кожна, із перервою тривалістю 20 хвилин. Індивідуальні заняття передбачають тривалість 1 години 20 хвилин і проводяться у вигляді однієї сесії. Така організація занять сприяє оптимальному поєднанню навчальної діяльності та відпочинку, забезпечує ефективне засвоєння матеріалу та активну участь підлітків у процесі відновної медіації.

Таблиця 2.3

Структурні елементи групових та індивідуальних занять тренінгового блоку Програми профілактики агресивної поведінки підлітків, які перебувають у Благодійному фонді «Добробут України»

Назва структурних елементів занять	Мета структурних елементів занять
Привітання учасників	Привітати учасника/ів, актуалізувати тему заняття та налаштувати на позитивну роботу.
Знайомство	Познайомитись з учасником/ами, відпрацювати навички говорити про себе із позитивним забарвленням, налаштувати на активну та ефективну участь у занятті.
Рефлексія минулого заняття	Актуалізувати результати та пригадати основні висновки, зроблені під час попереднього заняття.
Повторення правил роботи	Актуалізувати правила, яких варто дотримуватись під час заняття для забезпечення ефективності участі у ньому.
Перевірка домашнього завдання	Визначити рівень мотивації підлітка до участі у заняттях та відпрацювати навички, здобуті під час попередніх занять.

Змістовні вправи	Розкрити основний зміст тематики заняття та відпрацювати знання, уміння і навички, необхідні для подолання агресивної поведінки.
Рефлексія участі у занятті	Підбити підсумки, визначити результати участі у занятті та оцінити прогрес учасників.
Домашнє завдання	Відпрацювати навички та уміння, здобуті під час заняття, закріпити навчальний матеріал.
Ритуал прощання	Сприяти позитивному завершенню заняття та створенню доброзичливої атмосфери для подальшої участі у Програмі.

Групові та індивідуальні заняття тренінгового блоку Програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» організовані як комплекс взаємопов'язаних форм і методів, що у поєднанні забезпечують позитивний профілактичний ефект. Вони дозволяють учасникам засвоїти необхідні знання, відпрацювати вміння та навички, що сприяють подоланню агресивної поведінки. До таких форм і методів належать: інформаційні повідомлення, мозкові штурми, індивідуальна робота із завданнями, робота у міні-групах, робота з кейсами, інтерактивні вправи, рольові ігри, оповідання історій та вправи з іграшками.

Для наочного ознайомлення із програмою розглянемо змістове наповнення першого та другого занять тренінгового блоку.

Першого заняття передбачалося знайомство учасників за допомогою вправ «Здогадки» та «Кореспондент». Вправа «Річка» надала можливість підліткам висловити власні очікування від участі у Програмі, серед яких переважали: «гарно провести час», «навчитися чогось нового», «вміти вирішувати конфлікти», «налагодити стосунки з друзями», «контролювати гнів, щоб не ображати інших» та «поставити правильні цілі в житті». Вправа «Діамант» слугувала для прийняття та закріплення правил роботи групи, які повторювались на кожному занятті, сприяючи формуванню навичок

дотримання норм поведінки як у межах програми, так і в повсякденному житті. Крім того, підписання символічного договору про участь у Програмі підтверджувало мотивацію підлітків та створювало підґрунтя для відповідальності у випадку виникнення конфліктних ситуацій. Таким чином, перше заняття сприяло формуванню позитивної атмосфери, визначенню очікувань учасників і закріпленню основних правил участі у Програмі.

Друге тренінгове заняття було спрямоване на визначення досяжної мети участі кожного підлітка у Програмі щодо зміни власної агресивної поведінки та налагодження взаємин із іншими. Заняття допомагало учасникам усвідомити, що зміна поведінки і життя залежить від них самих. Для цього застосовувалися вправи «Замкнене коло» та «Постановка індивідуальних цілей».

Вправа «Замкнене коло» активізувала тематику подолання агресивної поведінки, сприяла усвідомленню важливості власної активної ролі у цьому процесі та демонструвала учасникам увагу соціального педагога до їхньої ситуації.

Вправа «Постановка індивідуальних цілей» була спрямована на формування навичок цілепокладання, допомагала підліткам визначати конкретні досяжні цілі щодо подолання власної агресивної поведінки, а також розробляти перспективні плани для їх реалізації. Під час виконання цієї вправи учасники окреслювали одну конкретну ціль, власні ресурси для її досягнення, залучених людей, які можуть допомогти у процесі, а також потенційні перешкоди, які слід усунути для успішного виконання наміченого.

Ця структура занять сприяє формуванню усвідомленого ставлення підлітків до власної поведінки та розвитку практичних умінь щодо контролю агресивних проявів.

Третє заняття Програми з відновної медіації у Благодійному фонді «Добробут України» було спрямоване на ознайомлення підлітків із сутністю прав людини та дитини. Для цього проводилося обговорення «Права людини», метою якого було поглибити знання та розуміння учасниками основоположних прав, а також інформаційне повідомлення «Цікаві факти про історію

формування прав дитини». Для кращого засвоєння матеріалу використовували картки з умовними зображеннями окремих прав, що дозволяло підліткам відгадати відповідні права, а вправа «Пазл прав» допомогла учасникам сформулювати висновки щодо взаємозв'язку прав, їх загальності, захисної функції та обов'язків держави у гарантуванні прав дитини.

Для поглиблення розуміння прав дитини проводилася вправа «Що я знаю про свої права?», під час якої підлітки аналізували вікові особливості набуття прав і відповідальності за власні дії.

Четверте заняття було присвячене інформуванню про установи та організації, які забезпечують захист прав дітей, а також розгляду питань відповідальності за правопорушення та шляхів запобігання протиправним діям. З цією метою застосовувалися такі вправи: «Щити прав дитини», «Ливарпамен», обговорення «Причини скоєння правопорушення та способи запобігання», «Відповідальність неповнолітніх» та «Портрет». Вправа «Щити прав дітей» ознайомила підлітків із діяльністю установ, що забезпечують захист прав (поліція, служби соціального захисту, служби у справах дітей, соціальні педагоги та психологи). Вправа «Ливарпамен» допомогла обговорити важливість дотримання правил та справедливості. Під час мозкового штурму «Причини скоєння правопорушення та способи запобігання» учасники визначили ключові фактори агресивної поведінки, зокрема гормональні зміни у підлітковому віці та низький рівень знань про управління емоціями. Обговорення «Відповідальність неповнолітніх» сприяло усвідомленню меж власних прав і відповідальності за дії, що порушують права інших людей.

П'яте заняття було присвячене факторам, що впливають на розвиток агресивної поведінки, формуванню навичок розпізнавання спускових механізмів агресії та власних і чужих почуттів у конфліктних ситуаціях. Вправа «Лавка в парку» допомогла обговорити різні стратегії впливу, серед яких маніпуляція, шантаж та застосування фізичної сили, і знайти способи уникнення подібних проявів агресії. У процесі заняття було презентовано графік зростання агресії та основні фази конфлікту, під час обговорення

учасники дійшли висновку, що найбільш сприятливим моментом для безконфліктного вирішення суперечок є початкова фаза.

Вправа «Почуття в мені» дозволила підліткам виявити зовнішні та внутрішні прояви власних емоцій і почуттів інших людей. Учасники об'єднувалися у групи для візуалізації різних емоцій на силуеті людини, після чого відбувалося обговорення важливості ідентифікації та контролю власних емоцій у соціальних взаємодіях.

Шосте та сьоме заняття Програми з відновної медіації у Благодійному фонді «Добробут України» були спрямовані на формування в учасників навичок контролю над проявами гніву та агресії у взаємодії з іншими людьми, а також на навчання аналізу конфліктних ситуацій і визначення власної ролі у їх вирішенні. Для досягнення цих цілей були застосовані такі вправи: стратегія управління гнівом «Позиції А та Б», «Три позиції», «Режисер», мозковий штурм «Альтернативні способи реакцій», а також вправи «Я не довіряю тому, що...» та «Мої образи».

Вправа «Позиції А та Б» передбачала аналіз різних варіантів реагування на провокації та прояви агресії – від ігнорування до словесної або фізичної відповіді. Результати виконання цієї вправи продемонстрували учасникам, що ігнорування конфліктних ситуацій призводить до менших негативних наслідків, ніж прояв агресії, тому у конфліктних ситуаціях доцільно дочекатися зниження напруження та вирішувати проблему шляхом конструктивного діалогу.

Вправа «Три позиції» та «Режисер» передбачала рольове відпрацювання власних конфліктних ситуацій із можливістю поставити себе на місце опонента. Це дозволило підліткам усвідомити, що конфліктні ситуації викликають дискомфорт у обох сторін і що обидві сторони прагнуть уникати сварок та агресії.

Вправа «Я не довіряю тому, що...» була спрямована на відпрацювання конструктивного вираження емоції недовіри без агресивного підтексту або звинувачень. У вправі «Мої образи» учасники мали змогу опрацювати власні

ситуації, що викликають образу, та сформувати навички асертивної реакції на подібні емоційні стимули.

Восьме та дев'яте заняття Програми були присвячені формуванню навичок ефективної комунікації. Для цього застосовувалися вправи: «Символ ефективного спілкування», «Поводир», «Емоції», вправи на різні типи взаємодії, «Мова тіла», «Активне слухання», «Розумію», «Перефразування», «Я/Ти висловлювання», а також «Поетапна модель вирішення конфліктів».

Вправа «Поводир» спрямовувала учасників на розвиток довіри до інших людей і відповідальності за виправдання цієї довіри, формування почуття відповідальності за власні дії. «Емоції» допомагала навчитися розпізнавати прояви емоцій у інших людей, а вправа на різні типи взаємодії – визначати переваги та недоліки конкретних моделей комунікації.

Вправа «Мова тіла» демонструвала різницю між невербальними проявами, що викликають негативне сприйняття, і тими, що формують позитивний образ «Я». Через вправи «Активне слухання», «Розумію», «Перефразування» та «Я/Ти висловлювання» підлітки відпрацьовували різні форми ефективної комунікації без застосування агресії.

Завершальна вправа «Поетапна модель вирішення конфліктів» надала учасникам алгоритм вирішення конфліктних ситуацій та можливість закріпити його використання на практиці, що сприяло систематизації навичок конструктивного врегулювання суперечок.

Десяте заняття Програми у Благодійному фонді «Добробут України» було спрямоване на формування в учасників навичок побудови короткострокових та довгострокових цілей і перспективних планів. Під час вправи «Хочу й Треба» підлітки аналізували пріоритетність завдань, які необхідно виконувати щодня, поєднуючи їх із приємними діями, що сприяють підвищенню якості життя. Вправа «Моя ціль» дозволила учасникам оцінити прогрес у досягненні цілей, поставлених на другому занятті Програми. Додаткові вправи «Три мети» та «Життєві перспективи» були спрямовані на закріплення навичок планування

майбутніх досягнень та формування перспективних життєвих планів на найближчі роки.

Одинадцять занять передбачало підбиття підсумків участі у Програмі та визначення результатів, здобутих учасниками протягом її реалізації. У вправі «Лист до себе» підлітки створювали листи із майбутнього, описуючи свої досягнення, побудову життя та сімейний стан. Написані листи передавалися вихователям Благодійного фонду «Добробут України» для повернення учасникам під час їхнього завершення перебування у фонді, що створювало ефект персональної мотивації та відображало індивідуальний прогрес кожного учасника.

Крім основного тренінгового блоку, Програма включала варіативну частину, яка складалася з низки заходів, спрямованих на закріплення отриманих результатів. Серед них були: настільна просвітницько-профілактична гра «Стоп насильству», квест «На позитиві», виставка колажів «Вчасно розпізнати» та форум-театр «Ми різні».

У настільній грі «Стоп насильству» взяли участь усі підлітки експериментальної групи. Метою гри було закріплення знань про негативні наслідки агресії та насильства. Учасники шукали правильні відповіді на запитання, структуровані у дванадцять блоків, що сприяло систематизації отриманої інформації.

Квест «Знаю, вмію, можу!» був організований для відпрацювання навичок ефективної комунікації, безпечного прояву емоцій та неагресивної поведінки, засвоєних під час групових і індивідуальних тренінгових занять. Учасники об'єднувалися в команди по три–шість осіб і проходили п'ять станцій із різними завданнями: «Дозволено – не дозволено», «Співпраця», «Альтернатива», «Малювання за інструкцією», «Ярлики».

На станції «Дозволено – не дозволено» підлітки визначали допустимість певної поведінки, «Співпраця» спрямовувала на розвиток командної взаємодії та вміння домовлятися без проявів агресії. Станція «Альтернатива» допомагала розробляти варіанти конструктивної реакції на гнів та агресію. Під час

«Малювання за інструкцією» учасники відпрацьовували уважність, слухняність і дотримання правил без проявів агресії, а станція «Ярлики» формувала навички комунікації без стигматизації, дискримінації та агресивних проявів.

Після виконання завдань на всіх станціях команди складали із отриманих букв вислів «Зупинись! – Посміхнись!». Результати квесту засвідчили високий рівень залученості учасників і позитивне сприйняття власних досягнень, що підтвердило ефективність варіативної частини Програми.

Виставка колажів «Вчасно розпізнати» була реалізована з метою розвитку у підлітків навичок розпізнавання проявів агресії та формування альтернативних стратегій поведінки. Для її проведення учасникам Благодійного фонду «Добробут України» запропонували створити два колажі з використанням наявних журналів і буклетів: перший ілюстрував ситуації проявів агресії, другий демонстрував шляхи подолання власної агресії, а також приємні альтернативні способи проведення часу та способи конструктивного вираження емоцій, що сприяють позитивному налаштуванню та запобіганню агресивним діям.

Форум-театр «Ми різні» проводився з метою закріплення навичок вирішення конфліктних ситуацій без застосування насильства. Разом із підлітками було розроблено кілька сценаріїв життєвих історій, у яких демонструвалися прояви агресивної поведінки. Під час вистав кожен учасник мав можливість відчувати себе в ролі особи, що вчиняє агресивні дії, та запропонувати альтернативні моделі поведінки для конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

Під час формувального етапу експерименту було реалізовано комплексну програму профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України». У процесі цього етапу було окреслено сутність профілактичної роботи з підлітками, визначено методи, форми, прийоми та техніки, спрямовані на запобігання агресивній поведінці.

3.2. Результати дослідження психологічних умов ефективності відновної медіації у профілактиці агресивної поведінки підлітків

З метою оцінки ефективності впровадження комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» проведено контрольний етап експерименту. Основним завданням цього етапу стало визначення та характеристика динаміки змін у прояві агресивної поведінки та її наслідків у підлітків. Слід зауважити, що для досягнення стабільних і якісних поведінкових змін необхідне не лише застосування програми, а й комплексне надання соціально-психологічних, реабілітаційних та корекційних послуг протягом тривалого часу [79].

Для реалізації завдань контрольного етапу проведено серію контрольних зрізів, що дозволили визначити динаміку змін у знаннях, установках і поведінкових проявів підлітків із агресивною поведінкою. Перший контрольний зріз було здійснено на констатувальному етапі експерименту (розділ 1), а підсумковий – у межах цього параграфа. Отримані дані, зафіксовані за допомогою діагностичного інструментарію, підлягали узагальненню шляхом кількісного аналізу.

Для оцінки динаміки змін когнітивного компоненту учасникам експерименту було запропоновано відповісти на питання, що стосувалися видів агресивної поведінки, відповідальності за вчинення агресивних та насильницьких дій, способів контролю власного гніву та агресії, а також альтернативних способів реагування на провокації.

Аналіз отриманих даних показав, що знання підлітків контрольної та експериментальної груп щодо видів агресії суттєво різнилися. Так, 100,0 % (45 осіб) учасників експериментальної групи, які брали участь у програмі, зазначили знання як фізичної, так і словесної агресії. Натомість у контрольній групі подібну відповідь надали 85,41 % (41 особа). Це свідчить про те, що підлітки експериментальної групи усвідомили: словесні образи, нецензурна

лексика, крик та погрози є проявами словесної агресії, тоді як 14,59 % підлітків контрольної групи не визнають такі дії агресивними.

На запитання щодо відповідальності осіб, які вчинили фізичну агресію, 91,11 % (41 особа) експериментальної групи відповіли ствердно, у той час як у контрольній групі таку відповідь надали 72,92 % (35 осіб). Заперечили наявність відповідальності 8,89 % учасників експериментальної групи та 27,08 % – контрольної. Ці дані свідчать про значно вищий рівень знань підлітків експериментальної групи щодо юридичної та соціальної відповідальності за агресивні дії.

Зокрема, знання щодо кримінальної відповідальності зросли на 28,89 % у експериментальній групі та на 8,33 % у контрольній, адміністративної відповідальності – на 33,33 % і 4,17 % відповідно, моральної відповідальності – на 57,78 % та 6,25 % відповідно. Ці результати підтверджують позитивний вплив комплексної програми на когнітивний компонент підлітків щодо усвідомлення наслідків агресивної поведінки.

Для оцінки змін у сприйнятті власної відповідальності підлітками за конфліктні ситуації було порівняно відповіді експериментальної та контрольної груп на запитання про те, хто є винним у конфлікті.

У експериментальній групі частка підлітків, які вважали себе винними, зросла з 15,56 % (7 осіб) на констатувальному етапі до 35,56 % (16 осіб) на контрольному етапі, що свідчить про позитивну динаміку в усвідомленні власної ролі у конфлікті. У контрольній групі аналогічний показник зріс з 10,42 % (5 осіб) до 14,58 % (7 осіб), тобто на 4,16 %.

Щодо відповіді «обидві сторони винні», у експериментальній групі частка таких учасників збільшилася з 31,11 % (14 осіб) до 40,00 % (18 осіб), демонструючи зростання усвідомлення взаємної відповідальності на 8,89 %. У контрольній групі відповідний показник підвищився з 22,92 % (11 осіб) до 25,00 % (12 осіб), що також відображає позитивну, хоча і менш виражену динаміку – 2,08 %.

Частка учасників експериментальної групи, які вважали винною іншу людину, знизилася з 28,89 % (13 осіб) на констатувальному етапі до 11,11 % (5 осіб) на контрольному, тобто 17,78 % респондентів змінили своє сприйняття, усвідомивши власну відповідальність. У контрольній групі, навпаки, спостерігалось зростання цього показника з 20,83 % (10 осіб) до 31,25 % (15 осіб), що свідчить про збереження тенденції перекладання відповідальності на інших.

Щодо твердження «у конфлікті винні обставини», у експериментальній групі спостерігалось зменшення частки таких відповідей на 11,11 %, у контрольній групі – на 22,91 %, що свідчить про зростання усвідомлення підлітками ролі власних дій та поведінки в конфліктних ситуаціях.

Таким чином, результати демонструють більш ефективне формування усвідомлення відповідальності за конфлікт у експериментальній групі, яка брала участь у комплексній програмі профілактики агресивної поведінки.

У межах впровадження комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» особлива увага приділялася формуванню навичок контролю над негативними думками та тілесними проявами, що дозволяє запобігти агресивним діям щодо інших. Аналіз отриманих даних засвідчив суттєві зміни в експериментальній групі. Так, знання про способи контролю власних думок і тілесних реакцій до початку експерименту мали 44,44 % (20 осіб) підлітків експериментальної групи, тоді як після завершення програми цей показник зріс до 86,87 % (39 осіб), що становить підвищення на 42,43 %. У контрольній групі змін за аналогічним показником було незначне – з 52,08 % (25 осіб) до 54,17 % (26 осіб), тобто на 2,09 %.

Також було оцінено динаміку стримуючих факторів щодо скоєння агресивних дій. Учасники експериментальної групи, які володіли вмінням контролювати свої емоції під час конфлікту, збільшилися з 8,89 % (4 особи) до 84,44 % (38 осіб), що свідчить про позитивну динаміку на 75,55 %. У контрольній групі відповідний показник змінився незначно – з 8,33 % (4 особи) до 13,33 % (6 осіб).

Крім того, на запитання «Чи знаєте Ви, яким чином можна реагувати на провокацію чи агресію, окрім прояву незадоволення чи агресії?» позитивні відповіді учасників експериментальної групи зросли з 37,78 % (17 осіб) до 88,89 % (40 осіб), тоді як у контрольній групі зміни були незначними – 33,33 % (16 осіб) до 35,42 % (17 осіб). Уточнювальне опитування учасників експериментальної групи дозволило виявити, що вони навчилися пропонувати альтернативні способи реагування на провокації, зокрема: піти геть, проігнорувати конфлікт, з'ясувати причину агресії та обговорити ситуацію з опонентом.

Таким чином, результати демонструють високу ефективність відповідного блоку комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» щодо формування навичок самоконтролю та конструктивного реагування на конфліктні ситуації. Для аналізу змін установок підлітків було проведено порівняння відповідей експериментальної групи до початку експерименту та після його завершення.

У межах формувального етапу експерименту аналіз змін установок підлітків експериментальної групи свідчить про позитивний вплив комплексної програми профілактики агресивної поведінки з використанням методів відновної медіації. Підлітки засвоїли, що агресія не є невідворотною рисою особистості, а контроль над її проявами залежить від самої людини. Так, на констатувальному етапі 31,11 % (14 осіб) респондентів вважали агресію вродженою рисою, тоді як після проходження програми цей показник зріс до 64,44 % (28 осіб) у контексті розуміння механізмів регуляції власної поведінки.

Учасники програми продемонстрували підвищення знань щодо законодавчих норм, що регулюють відповідальність за агресивні дії: з 40,00 % (18 осіб) до 86,67 % (39 осіб). Кількість підлітків, які усвідомлюють, що критика та постійні зауваження можуть бути проявами агресії, зросла з 26,67 % (12 осіб) до 51,11 % (23 осіб), а тих, хто вважає, що конфлікти, агресія та насильство не є нормою в сім'ї – з 44,44 % (20 осіб) до 64,44 % (29 осіб).

Важливим результатом є формування здатності до саморегуляції та конструктивної поведінки у конфліктних ситуаціях. Після участі у програмі 80,00 % (36 осіб) респондентів зазначили, що інша людина не несе відповідальності за їхні емоції та почуття, а контроль над агресією залежить від власної особистості. Кількість підлітків, які визнають необхідність працювати над собою для запобігання конфліктам, зросла з 44,44 % (20 осіб) до 86,87 % (39 осіб).

Важливим елементом відновної медіації стало визнання власної відповідальності за поведінку та розвиток навичок компромісу. Підлітки, готові визнавати власні помилки та йти на компроміс, збільшилися з 42,22 % (19 осіб) до 77,78 % (35 осіб) та з 37,78 % (17 осіб) до 71,11 % (32 осіб) відповідно. Крім того, кількість респондентів, які беруть паузу для переосмислення конфліктної ситуації і прийняття конструктивного рішення, зросла з 33,33 % (15 осіб) до 62,22 % (28 осіб).

Отже, результати контрольного етапу експерименту свідчать, що впровадження комплексної програми профілактики агресивної поведінки з акцентом на відновну медіацію суттєво підвищує рівень усвідомлення власної агресивності, відповідальності за свої вчинки та здатності до конструктивного вирішення конфліктів. Це підтверджує ефективність програми та доцільність її широкого застосування у роботі з підлітками.

Аналіз частоти проявів агресивної поведінки підлітків до участі у Програмі, під час її проходження та за прогнозами самих учасників щодо ймовірності таких дій після завершення тренінгового блоку свідчить про наявність прагнення змінити агресивну поведінку на більш конструктивну. Участь у тренінгових заняттях Програми сприяла усвідомленню проблеми, формуванню навичок самоконтролю та відпрацюванню альтернативних стратегій поведінки. Водночас, зазначимо, що говорити про повну трансформацію агресивних поведінкових практик наразі не можна, адже для цього потрібен більш тривалий профілактичний та корекційно-реабілітаційний вплив.

Оцінка учасниками комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» підтвердила цінність отриманої інформації та її практичне значення для зміни поведінки. Загальна ефективність Програми за шкалою від 0 до 10, де 1–3 бали означали малоефективність, 4–7 – достатню ефективність, 8–10 – високу ефективність, була оцінена наступним чином: 4,44 % (2 особи) учасників вважали програму малоефективною, 24,44 % (11 осіб) – достатньо ефективною, і 71,11 % (32 особи) – ефективною.

Що стосується практичної ефективності, тобто використання набутих умінь та навичок у реальних ситуаціях для зміни агресивної поведінки на альтернативні практики, результати розподілилися таким чином: 2,22 % (1 особа) респондентів оцінили програму як малоефективну (1–4 бали), 17,77 % (8 осіб) – достатньо ефективною (5–7 балів), та 80,00 % (36 осіб) – ефективною (8–10 балів).

Таким чином, участь у комплексній програмі з акцентом на методи відновної медіації сприяла формуванню усвідомлення власної відповідальності, розвитку альтернативних стратегій реагування на конфліктні ситуації та підвищенню практичної ефективності соціально-психологічної підтримки підлітків.

Проаналізувавши відповіді учасників на попередні запитання, можна констатувати, що, за їхніми оцінками, комплексна програма профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» продемонструвала високий рівень ефективності.

Також було важливо оцінити рівні засвоєння та використання технік і прийомів, опрацьованих під час Програми. Серед них виділено такі: техніка активного слухання, «Я/Ти висловлювання», навички побудови індивідуальних цілей та перспективних планів, прийоми перефразування, алгоритм вирішення конфліктів, навички контролю над гнівом та агресією, а також альтернативні способи реагування на подразнюючі ситуації. Для оцінки використання цих знань та навичок було визначено чотири рівні: засвоєння на теоретичному рівні;

успішне використання на практиці; використання без успіху; планується застосування в майбутньому.

Середнє значення засвоєння на теоретичному рівні становило 22,22 %, успішне використання знань та навичок на практиці – 39,17 %, використання без успіху – 7,50 %, планується застосувати здобуті навички – 31,39 %.

Щодо готовності до життя без проявів агресивної поведінки 60 % (27 осіб) респондентів зазначили, що готові до цього, тоді як 40 % (18 осіб) лише роздумують над цим.

Надалі соціально-педагогічну підтримку бажають отримувати 88,89 % (40 осіб) учасників, з яких 46,67 % (21 особа) віддають перевагу індивідуальній формі роботи, а 53,34 % (24 особи) – груповій.

Щодо подальших напрямів роботи, 68,89 % (31 особа) висловили зацікавленість у розвитку навичок вирішення конфліктних ситуацій, 42,22 % (19 осіб) – у волонтерській діяльності, 20,00 % (9 осіб) – у відпрацюванні ефективних комунікативних навичок, а 17,78 % (8 осіб) – у програмах формування професійних компетенцій та лідерських якостей.

Таким чином, результати підтверджують, що комплексна програма профілактики з акцентом на методи відновної медіації не лише сприяла засвоєнню теоретичних знань та практичних умінь, але й стимулювала формування мотивації до подальшого самовдосконалення, контролю над агресивною поведінкою та соціальної відповідальності.

Одними з найпереконливіших показників ефективності комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» стали результати діагностики за методикою визначення схильності особистості до агресивної поведінки А. Басса та А. Даркі. Аналіз отриманих даних дозволив виявити позитивні зміни індексів агресивності та ворожості у підлітків експериментальної та контрольної груп.

Зокрема, значення індексу агресивності свідчать про те, що підвищений рівень агресивності в експериментальній групі знизився на 26,87 %, водночас нормальний рівень цього показника у цій групі зріс на 24,45 %. Показник

зниженого рівня агресивності залишився практично без змін, продемонструвавши динаміку лише 2,22 %.

Щодо індексу ворожості, експериментальна група демонструє зниження підвищеного рівня на 19,03 %, водночас нормальний рівень ворожості збільшився на 20,00 %. Показник зниженого рівня ворожості зафіксував незначну зміну – 4,45 %.

Отримані результати свідчать про те, що комплексна програма з акцентом на відновну медіацію сприяла значному зниженню проявів агресивності та ворожості у підлітків, підвищенню контролю над емоційними реакціями та формуванню більш конструктивних моделей поведінки в конфліктних ситуаціях.

Здійснивши аналіз участі підлітків у комплексній програмі профілактики агресивної поведінки, реалізованій у Благодійному фонді «Добробут України», можна зробити такі висновки:

1. у підлітків експериментальної групи спостерігалось певне зниження індексів агресивності та ворожості;
2. знання учасників щодо видів агресії, законодавчого забезпечення, юридичної відповідальності та способів реагування на провокуючі ситуації суттєво підвищилися порівняно з контрольною групою;
3. стереотипні установки щодо власної агресивної поведінки зазнали позитивних змін: перекладання відповідальності за агресивні дії на інших учасників конфлікту змінилося на усвідомлення власної відповідальності за події, що відбуваються в житті, у тому числі щодо проявів агресії та насильства;
4. показники загальної та практичної ефективності програми свідчать про те, що більшість учасників задоволені участю у програмових заходах; під час занять підлітки мали можливість відпрацювати техніки та прийоми, важливі для запобігання власній агресивній поведінці: техніку активного слухання, «Я/Ти висловлювання», навички побудови індивідуальних цілей та перспективних планів, прийоми перефразування, техніку вирішення конфліктів,

навички контролю над гнівом та агресією, а також альтернативні способи реагування на подразнюючі ситуації;

5. дослідження засвідчило готовність підлітків до подальшої співпраці та зацікавленість у участі в інших програмах профілактики, спрямованих на подолання агресивної поведінки та розвиток корисних життєвих навичок;

6. водночас аналіз результатів не дозволяє однозначно оцінити зміни у щоденній поведінці респондентів, оскільки для стійкої зміни поведінкових практик необхідний значно ширший спектр соціально-педагогічної допомоги та корекційно-реабілітаційних послуг протягом тривалого часу;

7. проте проходження комплексної програми профілактики позитивно впливає на загальні поведінкові орієнтації, сприяє зміні установок, забезпечує необхідні знання та формує практичні уміння і навички, що в цілому підтримує профілактику агресивної поведінки підлітків та інтеграцію підходів відновної медіації у їх поведінкову практику.

Висновки до третього розділу

У результаті впровадження комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків у Благодійному фонді «Добробут України» було встановлено позитивну динаміку у знаннях, установках та навичках учасників експериментальної групи порівняно з контрольною. Підлітки покращили розуміння видів агресії, законодавчої відповідальності та способів реагування на провокуючі ситуації, засвоїли техніки активного слухання, «Я/Ти висловлювання», планування індивідуальних цілей, контроль гніву та альтернативні стратегії поведінки, а також прийоми вирішення конфліктів.

Значна частина учасників змогла ефективно застосувати отримані знання на практиці, що підтверджує практичну ефективність програми. За результатами діагностики за методикою А. Басса та А. Даркі спостерігалось зниження підвищеного рівня агресивності та ворожості у експериментальній групі та зростання нормального рівня, що свідчить про позитивні зміни емоційно-поведінкових орієнтацій. Підлітки продемонстрували готовність брати на себе відповідальність за власні дії, відмову від перекладання вини на інших, прагнення до конструктивного вирішення конфліктів та застосування альтернативних способів реагування, що підкреслює важливість інтеграції елементів відновної медіації у профілактичну роботу.

Учасники також висловили бажання продовжувати соціально-педагогічну підтримку та брати участь у програмах, спрямованих на розвиток життєвих навичок, ефективного спілкування та лідерських компетенцій. Водночас отримані результати вказують, що для стійкої зміни щоденної поведінки підлітків необхідне довготривале системне впровадження профілактичних, корекційно-реабілітаційних заходів, що свідчить про ефективність програми та доцільність її подальшого широкого застосування.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження підтвердило теоретичну і практичну значущість відновної медіації як ефективного інструменту профілактики агресивної поведінки серед підлітків. Аналіз літературних джерел і сучасних наукових підходів показав, що агресивна та делінквентна поведінка підлітків є багатофакторним явищем, що формується під впливом індивідуальних психологічних особливостей, соціального середовища, взаємодії з однолітками та сімейних чинників. Для корекції та профілактики агресивної поведінки необхідний комплексний психолого-педагогічний підхід, що включає розвиток соціально-комунікативних компетенцій, саморегуляції та усвідомлення особистої відповідальності за свої дії.

Емпіричне дослідження показало, що участь підлітків у комплексній програмі профілактики агресивної поведінки з елементами відновної медіації сприяє значущим змінам у знаннях, установках та поведінкових орієнтаціях. Підлітки експериментальної групи продемонстрували підвищення обізнаності щодо видів агресії, правових аспектів відповідальності за насильницькі дії, а також способів контролю емоцій і агресивних імпульсів. Відзначено суттєве зростання усвідомлення ними власної відповідальності у конфліктних ситуаціях, а також готовності застосовувати альтернативні способи реагування на провокації.

Дослідження соціально-психологічних особливостей підлітків, які брали участь у програмі, засвідчило, що активне використання інтерактивних методик, таких як тренінги, ігри, квести, виставки колажів і форум-театри, сприяє формуванню практичних навичок ефективної комунікації, самоконтролю та конструктивного вирішення конфліктів. Підлітки експериментальної групи продемонстрували позитивну динаміку показників агресивності та ворожості, підвищення здатності до саморегуляції та готовності до відповідального поводження у соціальних взаємодіях.

Отримані результати доводять, що системне впровадження комплексних програм профілактики агресивної поведінки з використанням відновної медіації у соціально-психологічних установах є ефективним. Інтеграція теоретично обґрунтованих методик із практичними вправами дозволяє підліткам засвоювати та успішно застосовувати навички контролю емоцій, альтернативного реагування на конфлікти та відповідального прийняття рішень у стресових ситуаціях.

Таким чином, дослідження підтвердило, що відновна медіація є дієвим засобом профілактики агресивної поведінки підлітків. Її системне використання сприяє формуванню у молоді конструктивних соціально-психологічних навичок, підвищує здатність до саморегуляції, соціальної адаптації та усвідомленого контролю власної поведінки. Результати роботи підкреслюють необхідність тривалого та системного впровадження таких програм у практику роботи центрів соціально-психологічної підтримки та навчальних закладів для забезпечення стійких позитивних змін у поведінкових орієнтаціях підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрієнко В.К., Гербєєв Ю.В., Невський І.А. Система перевиховання підлітків в умовах спеціальної школи : навч. посіб. – М. : [б. в.], 1990. – 256 с.
2. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” – Луганськ, 2011. – 22 с.
3. Балакірева О.М., Рингач Н.О., Левін Р.Я. та ін. Здоров’я та поведінкові орієнтації учнівської молоді : монографія – К. : УІСД ім. О. Яременка, 2007. – 128 с.
4. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
5. Безпалько О.В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 – Луганськ, 2006. – 537 с.
6. Бойко І.О. *Медіація як технологія вирішення конфліктів у навчальних закладах : навч. посіб.* – К. : Центр учбової літератури, 2019. – 192 с.
7. Будуємо майбутнє разом: програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді / за заг. ред. Т.В. Журавель, М.А. Снітко. – К. : [б. в.], 2016. – 249 с.
8. Вайнола Р.Х. Технології соціально-педагогічної роботи : курс лекцій – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2008. – 152 с.
9. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посіб. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
10. Вольнова Л.М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків

[Електронний ресурс] // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2012. – № 3–4. – С. 60–70. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/srutip_2012_3-4_7

11. Вольнова Л.М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 36 с.

12. Гаврилюк Т.М. *Соціально-психологічна медіація в системі профілактики девіантної поведінки підлітків : монографія* – Львів : Видавництво «Новий світ», 2020. – 224 с.

13. Гайдамашко І.А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. – Хмельницький : ХГПА, 2008. – Вип. 3. – С. 53–55.

14. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

15. Деркач О.В. *Медіація у освітньому просторі : навчально-методичний посібник* – К. : Либідь, 2021. – 208 с.

16. Діяльність центрів соціально-психологічної реабілітації дітей [Електронний ресурс] / Чернігівська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: <http://cg.gov.ua>

17. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики : наук.-метод. посіб. / за ред. І.Г. Єрмакова. – Запоріжжя : Центріон, 2005. – 431 с.

18. Журавель Т.В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності // Соціальна педагогіка : навч. посібник / за заг. ред. О.В. Безпалько. – К. : Академвидав, 2013. – С. 85–101.

19. Журавель Т.В. Соціально-педагогічна профілактика ВІЛ-інфекції серед вихованців пенітенціарних установ для неповнолітніх : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – К., 2012. – 314 с.

20. Журавель Т.В., Лях Т.Л. Програма профілактики ВІЛ/СНІД та ризикованої поведінки серед неповнолітніх у притулку для неповнолітніх // Соціальна робота в Україні: теорія та практика. – 2006. – № 3 (15). – С. 109–125.

21. Журавель Т.В., Сергеева К.В., Шаровара О.Г. Зупинись! – Посміхнись! : методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації – К. : ФОП Буря, 2013. – 122 с.
22. Зверєва І.Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” – К., 1999. – 39 с.
23. Зверєва І.Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 393 с.
24. Зверєва І.Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 – К., 1999. – 451 с.
25. Зимівець Н.В. “Рівний – рівному” як соціально-педагогічна технологія формування здорового способу життя // Проблеми педагогічних технологій : зб. наук. пр. – Луцьк : Волинський академічний дім, 2002. – № 2. – С. 101–108.
26. Зимівець Н.В. Збереження та зміцнення репродуктивного здоров’я підлітків та молоді: потенціал громади : метод. матеріали до тренінгу / авт.-упоряд. Н.В. Зимівець ; за заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К. : Наук. світ, 2004. – 205 с.
27. Зимівець Н.В. Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров’я в учнівській молоді : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – К., 2008. – 247 с.
28. Ільїна Н.М. Конфлікти в загальноосвітній школі : навч. посіб. – Суми : Унів. книга, 2015. – 182 с.
29. Калиняк М.Я. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків в діяльності правоохоронних органів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» – К., 2009. – 20 с.

30. Кальченко Л.В. Педагогічні умови соціального захисту дітей у притулках для неповнолітніх : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – Луганськ, 2009. – 216 с.
31. Ковальчук Л.Г. Соціально-педагогічні умови профілактики торгівлі людьми : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – К., 2009. – 255 с.
32. Ковальчук Н.В. *Методи медіації та конфліктології у роботі з підлітками : навч. посіб.* – Х. : Основа, 2020. – 192 с.
33. Козаченко Н.І. *Психолого-педагогічні аспекти профілактики девіантної поведінки підлітків* // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 2. – С. 45–52.
34. Кондратенко В.І. *Соціально-педагогічні технології профілактики правопорушень серед неповнолітніх* – К. : Літера, 2010. – 184 с.
35. Корнійчук В.М. *Соціальна педагогіка : навч. посіб.* – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 312 с.
36. Коцюбинська О.І. *Соціальна робота з дітьми та молоддю : навч. посіб.* – К. : Видавничий дім «Кондор», 2011. – 256 с.
37. Кравченко С.В. *Девіантна поведінка підлітків : теорія і практика профілактики : монографія* – К. : Фенікс, 2008. – 224 с.
38. Кузьменко О.П. *Профілактика агресивної поведінки через медіаційні технології : монографія* – К. : Наукова думка, 2019. – 248 с.
39. Литвиненко Л.В. *Медіація як засіб розвитку соціальної компетентності учнів : навч. посіб.* – К. : Центр учбової літератури, 2021. – 176 с.
40. Литвиненко О.В. *Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05* – К., 2012. – 180 с.
41. Ляшенко Н.А. *Соціальна педагогіка : навч. посіб.* – К. : Видавництво «Наукова думка», 2010. – 320 с.
42. Мельник О.П. *Психолого-педагогічні основи профілактики девіантної поведінки підлітків : монографія* – Х. : Основа, 2011. – 298 с.

43. Морозова І.В. *Профілактика соціальної дезадаптації учнівської молоді : навч. посіб.* – К. : Видавництво «Педагогічна думка», 2010. – 212 с.
44. Назаренко В.Г. *Агресивна поведінка підлітків і шляхи її корекції : навч. посіб.* – К. : Либідь, 2009. – 164 с.
45. Нестеренко С.М. *Впровадження медіації в закладах освіти : методичні рекомендації* – К. : Видавництво «Педагогічна думка», 2020. – 160 с.
46. Павленко Л.М. *Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки учнівської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.05* – К., 2013. – 24 с.
47. Паламарчук В.О. *Медіація та психологічна підтримка підлітків у конфліктних ситуаціях : навч. посіб.* – Львів : Новий Світ, 2022. – 192 с.
48. Петренко С.О. *Девіантна поведінка підлітків : причини, форми, профілактика : навч. посіб.* – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 248 с.
49. Руденко Т.В. *Соціально-педагогічна підтримка учнів із девіантною поведінкою : навч. посіб.* – К. : Наукова думка, 2012. – 272 с.
50. Савченко Л.В. *Психологія конфлікту та агресії в підлітковому середовищі : навч. посіб.* – К. : Видавництво «Педагогічна думка», 2010. – 224 с.
51. Савчук Т.В. *Медіаційні практики у профілактиці булінгу та агресії : монографія* – К. : Фенікс, 2021. – 216 с.
52. Сидоренко В.М. *Соціальна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : монографія* – К. : Фенікс, 2011. – 192 с.
53. Скрипник Н.О. *Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч. посіб.* – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
54. Соколова О.В. *Соціально-психологічна робота з дітьми та підлітками : навч. посіб.* – К. : Видавництво «Кондор», 2011. – 256 с.
55. Сорока М.П. *Соціальна адаптація підлітків із девіантною поведінкою : навч. посіб.* – К. : Видавництво «Педагогічна думка», 2012. – 224 с.

56. Тарасенко О.О. *Девіантна поведінка підлітків і шляхи її профілактики : монографія* – К. : Либідь, 2010. – 256 с.
57. Ткаченко Л.В. *Психологічна корекція агресивної поведінки у підлітків : навч. посіб.* – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 248 с.
58. Федоренко Н.В. *Соціально-педагогічні умови профілактики девіантної поведінки : дис. ... канд. пед. наук* – К., 2013. – 182 с.
59. Харченко О.М. *Агресія у підлітковому середовищі та методи її профілактики : навч. посіб.* – К. : Наукова думка, 2009. – 216 с.
60. Шевченко В.В. *Психологія девіантної поведінки підлітків : навч. посіб.* – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 288 с.
61. Шевченко В.В. *Соціальна медіація в роботі з підлітками : навчально-методичний посібник* – К. : Либідь, 2020. – 200 с.
62. Шкарупа О.І. *Профілактика агресивної поведінки у дітей та підлітків : навч. посіб.* – К. : Фенікс, 2010. – 192 с.
63. Ярошенко Л.В. *Методи профілактики девіантної поведінки підлітків : навч. посіб.* – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 208 с.
64. Яценко Т.В. *Соціально-психологічна робота з підлітками у закладах освіти : монографія* – К. : Видавництво «Педагогічна думка», 2012. – 264 с.